

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ SÖZLÜKLERİ BİBLİYOGRAFYASI

Farhad RAHİMİ*

Geliş Tarihi: Temmuz, 2017

Kabul Tarihi: Ocak, 2018

Öz

Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemi olan Çağatay Türkçesi, Doğu Türklerinin 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir. Nevayi'nin ölümünden sonra, genellikle onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı İmparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin tarihi gelişimi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu çalışmada başlıca Çağatay Türkçesi sözlükleri ve üzerlerindeki çalışmalar verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, Nevayi, Sözlük Bilimi.

CHAGATAI TURKISH DICTIONARIES BIBLIOGRAPHY

Abstract

Chagatai Turkish, the second period of the North-East Turkic language, is a writing language that the Eastern Turks continue to use from the beginning of the 15th century until the beginning of the 20th century. After Nevayi's death, various dictionaries began to be written on every corner of the world of Islam, so that his works could easily be read. These dictionaries, written mostly in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, India or Turkestan and having a great value for the history of Turkish language development have created a lexicographical schools. In this study, are given mainly Chagatai Turkish dictionaries and studies on them.

Keywords: Chagatai Turkish, Chagatai Turkish Dictionaries, Nevayi, Lexicography.

* Dr.; Allame Tabatabai Üniversitesi, Tahran - İran, farhad_rahimi2007@yahoo.com.

1. Çağatay Türkçesi

Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemi olan Çağatay Türkçesi, Doğu Türklerinin 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir.

Çağatay¹ sözcüğü Çengiz Han (öl. 1227)'ın ikinci oğlu Çağatay (öl. 1242)'ın adından alınmıştır. Çağatay hanlığı Çağatay'ın torunu Kâra Hülegü (1242-1246) zamanında kurulmuştur. Nevâyî, *Mîzānu'l-Evzân'da* Çağatay Halkı deyimini Timurlu Türkleri için, başka deyişle Timurlu Türklerini diğer Türklerden ayırt etmek için kullanmıştır. Çağatay adını taşıyan kabileler olduğu gibi, bu ad bazı yer adlarında da korunmuştur. Kuzeydoğu İran'da Çağatay adlı bir yer ve bir dağ vardır (Eckmann, 1958: 115-117). İran'ın Horasan'ında Çağatayî ve Arlat Çağatay adlı boylar olduğu gibi Sebzvar'a bağlı Çağatay adlı bir bölge (Mirniya, 1369: 30, 53) ve Güney Azerbaycan'da Cığatı/Cığatu (sızıcı /ğ/ ile) adlı bir ırmak da bulunmaktadır.

Fuad Köprülü, Çağatay Türkçesini kelimenin en geniş anlamıyla Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde 13-14. yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde özellikle de 15. yüzyılda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesi biçiminde tanımlar ve Çağatay Türkçesinin temelini Hakaniye Türkçesi olduğunu belirtir (Köprülü, 1945: 270, 277). Köprülü, Çağatay Türkçesini şu devirlere ayırır:

I. 13-14. yüzyılda önce Çağataylılar ve İlhanlılar ülkelerinde daha sonra Harezmi ve Altın-Ordu'da göze çarpan edebî inkişaf ile kendini gösteren ilk Çağatay devri: 11-12. yüzyılda bütün Orta Asya Türklerinin edebî dilinin (Hakaniye) Moğol istilasından sonra çeşitli sahalarda çeşitli yerel lehçeler ile ve özellikle Oğuz-Kıpçak unsurlarının karışmasından meydana gelen ve bu nedenle ayrılıklar gösteren bu edebî lehçe, önce Türkistan, Horasan ve

¹ Çağatay sözcüğü farklı yerlerde farklı biçimlerde telaffuz edilmektedir. Moğollarda Tsağaday (Цагадай), Kazakistan'da Şağatay (Шағарай), Özbekistan'da Çığatây (Чигатой), Azerbaycan'da Cığatay/Çağatay (sızıcı /ğ/ ile), İran'da Çağatay/Coğatay (sızıcı /ğ/ ile) ve Ruslarda Чагатай (Джагатай) biçiminde söylenmektedir. Çağatay sözcüğünün etimolojisi ile ilgili fazla çalışmaya rastlanmadı. Muraja Dohsson, *Moğol Tarihi* adlı eserinde şöyle demektedir: “Çağatay uzun kulaklı demektir. Moğollar yaban eşeğine derlerdi. Özellikle Gobi çölünde sürülerle yaban eşeği vardı. Atlar koşuda bunlara yetişemezdi” (Dohsson, 1924: 109)// Moğ-Les: Çaga “küçük çocuk” (252); Çağadu “başka, karşı; öte, öbür, arka, ötede” (252); Çagan “ak, beyaz, saf, temiz” (253); Çağatu/Çagtu “sıradan kimse, soylu sınıftan olmayan” (255); Çağaca “yasak; yasa, kural” (255); Çağacatay “yasaklı, yasak edilmiş” (256); Çağtay “çağlı, zamanlı” (257). Çengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın yasa işleriyle uğraşması dikkate alınırsa bizce bu adın Çağacatay ile ilgili olması olasılığı daha güçlüdür.

İran sahalarında, daha sonra Harezm'de ve Altın-Ordu'da ürün vermeye başlamıştır. 13-14. yüzyılda Türkistan ve İran'da Orta Asya edebî Türk dili ile eserler yazıldığı bilinmektedir (Bu eserlerle ilgili bilgi için bk. Köprülü, 1945: 278-280). Ona göre, Barthold ve Samayloviç'in 15. yüzyıl Çağatay edebiyatının 14. yüzyılda Harezm ve Altın-Ordu edebiyatının etkisi altında geliştiği iddiasının yersiz olduğu, bu edebiyatın oralardakinden daha önce İlhanlılar ve Çağataylılar ülkelerindeki kültür merkezlerinde önemli bir gelişme göstermesinden bellidir.

II. Klasik Çağatay devrinin başlangıcı (Nevāyî'ye kadar): Bu edebî lehçe, 14. yüzyıl sonlarından başlayarak 15. yüzyılın ilk yarısında Timurlular devrinde Horasan ve Maverāü'n-nehr'in Herat ve Semerkand gibi medeni ve siyasi merkezlerinde klasik bir edebî dil mahiyetini almağa başladı.

III. Klasik Çağatay devri (Nevāyî devri): 15. yüzyılın ikinci yarısında Nevāyî ile başlayan devir.

IV. Klasik devrin devamı: 16. yüzyılda Bābür ve çocukları zamanında Hint saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybaniler devrinde Türkistan'da tekâmülünü takip eden Çağatay edebiyatı devri.

V. Gerileme ve çökme devri: 17-19. yüzyıllarda kültür dili olarak birçok ürünler vermekle birlikte artık büyük şahsiyetler yetiştiremeyen Çağatay edebiyatı, duraklama ve gerileme devrine girmiştir. Bu durum 20. yüzyılda iktisadi ve medeni etkenlerin etkisi ile yeni Özbek edebiyatının meydana gelmesine kadar devam etmiştir. (Köprülü 1945: 270-286).

Kendisinden öncekiler gibi Nevāyî de kendi dilini Türkçe, Türkî ve Türk tili olarak adlandırır. Nevāyî, devrinin edebî dilini belirtmek için Çağatay lafzı tabirini kullanır. Yani kullandığı dile genel olarak Türkçe, Türkî, Türk tili der; edebî dil anlamında ise Çağatay lafzı deyimini kullanır. Bahadır Han ise Çağatay Türkîsi deyimini ile Arapça-Farsça unsurların yoğun olduğu, anlaşılması güç Türkçeyi kasteder (Ercilasun, 2008: 403-404).

Eckmann ise Çağatay Türkçesini üç devreye ayırır:

I. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyıl başlarından Nevāyî'nin 1465'te ilk divanını düzenlediği tarihe kadar): Bu devir, bir dizi Eski Türkçe özelliğın korunduğu bir geçiş devridir.

Sekkākī, Luṭfī ve Ḥaydar Ḥārezmī gibi temsilcileri vardır.

II. Klasik Devir (1465-1600): Nevāyī, Hüseyn Baykara ve Bābūr gibi temsilcileri vardır.

III. Klasik Sonrası Devir (1600-1921): Bir taraftan Nevāyī dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının etkisi vardır. Bahadır Ḥan gibi temsilcisi vardır (Eckmann, 2012: 16).

Şemseddin Sami *Ḳāmūs-ı Türkî'nin* İfade-yi Meram'ında Çağatay Türkçesinin önemiyle ilgili şöyle demektedir: *“Bizce ihmal ve feramuş edilip Şark Türkçesinde müstamel bulunan halis Türkçe kelimelerin ve alehusus bunlardan lüzumlu ve değerli olanların derci ve bu vechle bunların bizim Türkçeye dahi kabulüyle ihya ve tamimleri hususuna hizmet etmek ehass-ı amalim iken, mücerred kavmiyyet ve cinsiyyet muhabbetini takdir ve iltizamlarla bunları Arabî ve Farsî tabirat-ı tumturak-kâraneye tercih edecek zevatın henüz nedreti ve ekseriyyetin bu fikre muhalif bulunması kısmen bu hizmetden kendimi mahrum bırakmağa beni mecbur etmiştir”* (Ş. Sami, 1317, İfade-yi Meram: 4-5). Yani Türk dilinin düzeltme ve genişletilmesi konusunda Arapça-Farsça gibi yabancı dillerden sözcük almak yerine asıl dilimiz olan ve Türkçe sözcükleri açısından bizimkinden daha zengin olan Doğu Türkçesinden sözcük alınmasından yanadır.

2. Çağatay Türkçesi Sözlükleri ve Bunlar Üzerinde Yapılan Önemli Çalışmalar

Nevāyī'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı İmparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin tarihî gelişimi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Caferoğlu'na göre bu ekolün özellikleri şunlardır:

I. Her sözün kendi öz anlamı dışında, çeşitli Çağatay Türkçesi şairlerindeki çalarlarını ve anlamlarını belirtmek için karşılaştırmalı yöneme başvurulmuştur. Estetik bakımdan ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinin en ağır basan noktası, Nevāyī'nin şiir ve sözlük dehasını belirtmek olmuştur.

II. Arapça ve Farsça sözcüklere yer verilmemiştir. Ancak Arap filoloji geleneği tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

III. Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden gereğince örnekler alınmış veya anlam değerlendirilmesi yapılmıştır.

IV. Bu sözlükler ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır (Caferoğlu, 1984: 220-224).

Başlıca Çağatay Türkçesi sözlükleri ve üzerlerindeki çalışmalar aşağıda verilmiştir:

1. *Abuşka*

Kendisinden sonraki bütün Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık etmiş ve Çağatay Türkçesi-Eski Anadolu Türkçesi bir sözlük olan bu eser 16. yüzyılın başlarında Anadolu'da yazılmıştır.

1862'de Budapeşte'de A. Vambery tarafından, örnekleri konulmaksızın Macarca olarak ve Macar Bilimler Akademisi kitaplığı Doğu Derlemesi Türkçe bölümündeki bir yazma kullanılarak yayımlanmıştır². Böylelikle de *Abuşka* adı yaygınlaşmıştır:

- Vambery, Armin. (1862). *Abuska Csagatajtörök Szogyüjtemeny [Abuşka Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi]*. Pest: Macar İlimler Akademisi Yay.

Bu çalışmanın Jozsef Budenz tarafından yazılan ön sözünde sözlük ve sözlükte yer alan sözcükler hakkında bilgiler yer almış, kimi sözcüklerin Osmanlıca, Koybal-Karagas ve Yakut Türkçesi biçimleri verilmiştir.

1869'da ise Veliaminof-Zernof tarafından Türkçe metnin tamamı Fransızcaya çevirilerek Sent Petersburg'da yayımlanmıştır:

- Veliaminof-Zernof, V. (1869). *Dictionnaire Djaghatai-Turc=el-Lugat al-Nevaiyye va al-İstişhadat al-Çağataiyye*. Petersburg.

Türkiye'de eserin bilimsel yayını 1970'de Besim Atalay, en doğru nüsha kabul ettiği Fatih nüshasını temel alıp Muallim Cevdet yazmalarında bulunan Cevdet I ve Cevdet II nüshaları, Konya nüshası, Petersburg basımı ve Pavet de Courteille'nin eseriyle de karşılaştırarak gerçekleştirmiştir:

² Bu kitaplıkta eserin 5 yazması bulunmaktadır: Tör. O. 321 (mikrofilm sayısı: A-B 3516/II), 354 (A-B 3522/X), 360 (A-B 3523/VI), 361 (A-B 3524/I) ve 386 (A-B 3528/II) (Kaçalın, 2003: 25).

- Atalay, Besim. (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Bu eser üzerinde 2002'de Atatürk Üniversitesinde bir doktora tezi yapılmıştır:

- Güzeldir, Muharrem. (2002). *Abuşka Lüğati (Giriş-Metin-İndeks)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Bu çalışmada ulaşılan ve gerektiğinde yararlanılan 20 yazma nüshadan 5'i (Ayasofya, Lala İsmail 670 sayılı nüsha, Seyfettin Özege, Şehit Ali Paşa ve temel alınan Esad Efendi nüshası) ve bir de Besim Atalay'ın yayını kullanılmıştır. Eserin Avrupa (h. 949/1542 istinsahlı Paris Bibliotheque Nationale, h. 958/1551 istinsahlı ve 963 sayılı Supplement, h. 972/1564 istinsahlı ve 964 sayılı Supplement, h. 959/1552 istinsahlı Viyana Milli Ktp., h. 1279/1862 istinsahlı Viyana Milli Ktp., h. 960/1553 istinsahlı Münih, h. 960/1553 istinsahlı Leiden Akademi Ktp., h. 983/1576 istinsahlı Leiden Akademi Ktp. vs.) nüshaları ve Türkiye nüshaları (İstanbul Ü. Ktp. nr. 1387 [h. 941/1534 tarihli], 1760, 2782, 3836 sayılı nüshalar, Süleymaniye-Esad Efendi 3264/2 sayılı nüsha [h. 951/1544 tarihli], Süleymaniye-Lala İsmail 670 sayılı nüsha, Süleymaniye-Lala İsmail 736/2 sayılı nüsha, Süleymaniye-Ayasofya 4748 sayılı nüsha [h. 956/1549 tarihli], Atatürk Ü. Seyfettin Özege Ktp. MMK. 38-81 sayılı nüsha, Süleymaniye-Şehit Ali Paşa 2156/3 sayılı nüsha, Süleymaniye-Laleli 1911/2 sayılı nüsha [h. 952/1545 tarihli], Topkapı III. Ahmed 2013 A. 2773 (Caferoğlu'da 2763) sayılı nüsha, Nuruosmaniye 4848 (Caferoğlu'da 4847) sayılı nüsha, Süleymaniye-Zühdi Bey 157/2 sayılı nüsha, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet I 308 sayılı nüsha, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet II 208 sayılı nüsha), ayrıca ulaşamadığı Halet Efendi nr. 57 [h. 970/1562 tarihli], Aşir Efendi nr. 348, Fatih 5243, Vehbi Efendi nr.579, Arkeoloji Müzesi Ktp. nr. 1222 ve Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktp. nr. 1215 nüshalarından söz edilmiştir (Güzeldir, 2002: V-IX, 11-17).

Thury'ye göre Çağatay Türkçesinin en eski kaynağıdır. Manzum veya düz yazı ön sözlü olmak üzere iki türlü *Abuşka* vardır. Birisi asıl *Abuşka* olup kendi elinde bulunan ve yazarı belli olmayıp 16. yüzyılın başlarında Anadolu'da Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan *Abuşka'dır*. Nevâyî, Mîr Hâyard (öl. 15. yüzyıl), Luţfî (15. yüzyılda yaşamıştır), 'Ubeyd veya 'Ubeydu'llâh Hân'ın (öl. 1539) eserlerinden birçok örnek verilmiştir. Bu sözlükte sözcüklerin söyleniş biçimi de verilmektedir. İkincisi asıl *Abuşka* olmayan ancak 1862'de Peşte'de Vambery (Jozsef Budenz'in ön sözüyle) ve 1869'da Sent Petersburg'da Veliaminof-Zernof tarafından

yayımlanan ve ilk maddesi *Abuşka* olduğu için bu adla anılan *Abuşka'dır*. Viyana İmparator sarayı Ktp. nüshası (Şâdık bin Muştâfâ'nın elinden çıkmış ve 213 yaprak olan N.F.26 numaralı nüsha), Veliaminof-Zernof tarafından yayımlanan ve 1560'dan önce yazıldığı tahmin edilen Sent Petersburg nüshasından başka, Leiden Encümen-i Daniş (960/1553) ve Thury'de de nüshaları vardır. Viyana İmparator Sarayı kitaplığında saklanan nüshada doğrudan doğruya *Abuşka'nın* aslının 1552'de yazıldığı söylenmektedir (h. 959 safer ayının 3'ü). Bunda da söyleniş biçimleri verilmiştir. Nevâyî, Sulţân İskender Mîrzâ (Timur'un torunu ve öl. 1424), Mîr Haydar, Mevlânâ Luţfî, Bâbü Mîrzâ (öl. 1530), 'Ubeyd Han (öl. 1539), Sulţân Hüseyin Mîrzâ (1439-1506), Kemâl Ümmî ve Kûtbî gibilerinin eserlerinden örnekler alınmıştır. 2000 sözcük içermektedir (Thury, 1903: 3-4; Thury, 1906: 211-213).

En son çalışma Mustafa S. Kaçalın'e aittir:

• Kaçalın, Mustafa. (2011). *Niyâzi: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevâiyye ve'l-İstîşâdātu'l-Cağâtâiyye)*. Ankara: TDK Yay.

Bu çalışmada *Abuşka* sözlüğünün yazarı Niyâzî, yazılış tarihi ise 1544 olarak gösterilmiştir. Süleymaniye-Esad Efendi 3264 sayılı nüsha temel alınmakla birlikte Veliaminof-Zernof'un Petersburg basımı da değerlendirilmiştir. *Abuşka'ya* Nevâyî, Temür (1370-1405)'ün torunu İskender Mîrzâ (öl. 1424), Germiyânlı Şeyhî (1373-1431), Luţfî (1367-1463), Mevlânâ Hâcî Soğdî (öl. 1490'dan önce), Dervîş Nâzükî, Kemâlî, Kemâl-ı Türbetî, Kemâl-ı Ümmî, Kûtbî, Mîr Sa'îd-i Kâbilî, Na'îmî (öl. 1461), Hüseyin-i Baykara (1438-1506), Bennâyî (1453-1512), Mîr Haydar Tilbe, Bâbü Mîrzâ (1483-1530), 'Ubeyd Han (1463-1539), Nizâmî (1141-1203), Hâtifî (öl. 1521) ve 'Atţâr-ı Tünî (Külhancı) gibi yazarların eserlerinden örnekler alındığı kaydedilmiştir. Bu çalışmada eserin kendi içinden bir örnek bulunmamışsa *Bedâyi'ü'l-Luğât ve Senglah'tan* örnek bulunarak dipnotta tamamlanmıştır (Kaçalın, 2011: 13-37).

Eserin sonunda tıpkıbasımı verilen Süleymaniye-Esad Efendi nüshasının tek bir eser olmayıp iki tür *Abuşka'dan* istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki düz yazı ön sözle başlayan *Abuşka'nın* manzum ön sözle başlayan *Abuşka'da* bulunmayan kısımları yazının kenarına kaydedilmiştir. İkili biçimlerin ortaya çıkması da bu yüzdendir: Cıda- ve yazı kenarında bulunan Çıda- “katlanmak, sabretmek” (107a), Çubulğan ve yazı kenarında bulunan Çupulmak

“didilmek, çürümek” (111b), Sızmağ ve yazı kenarında bulunan Sirmek “çizmek, yazmak” (128b), Sungan (136a) ve yazı kenarında bulunan Sünmek “sunmak” (135b) gibi. Niyāzī ise büyük olasılıkla düz yazı ön sözlü *Abuşka'nın* yazarıdır. *Abuşka'nın* Tahran-Sipehsalar Ktp., nr. 367 nüshasının başlarında kenar yazıda, Niyāzī mahlaslı Muḥammed Mısrī Efendi'nin kardeşi Aḥmed Efendi'ye yazdığı mektubun bulunması bu düşünceyi desteklemektedir.

İran kitaplıklarında düz yazı veya manzum ön sözlü 21 *Abuşka* nüshası tespit edilmiştir. İstinsahı h. 916 (1510) tarihli olan İran/Kum-Hüccetiye Medresesi Ktp. nr. 488/1'de kayıtlı nüshanın en eski nüsha olduğu anlaşılmaktadır (bk. Rahimi, 2017).

2. *Luğat-ı Çağatay* (Çağatay Türkçesi-Farsça)/Nedr-‘Alī

Nedr-‘Alī tarafından h. 11. yüzyılda Şafevī padişahı Şāh Şafī Sām Mīrzā'nın (hük. 1629-1642) buyruğuyla yazılan Türkçe-Farsça sözlüktür. *Senglāh* yazarı Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī, sözlüğünde Heratlı Ṭālī‘, Ferāğī ve Mīrzā ‘Abdu'l-Celīl Naşīrī'den başka bir de Nedr-‘Alī gibi sözlük yazarlarından söz etmiştir. *Senglāh'a* kaynaklık eden bu eserin İran kitaplıklarında 3 nüshası tespit edilmiştir (bk. Rahimi, 2017).

3. *Miftāhu'l-Luğat/Ferāğī*

Ferāğī mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Ḥüseynī tarafından h. 1051'de Şafevī padişahı Şafī bin Şafī zamanında yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür (Dervişani, 2015: 83). *Senglāh* yazarı Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī, sözlüğünde Heratlı Ṭālī‘, Nedr-‘Alī ve Mīrzā ‘Abdu'l-Celīl Naşīrī'den başka bir de Ferāğī gibi sözlük yazarlarından söz etmiştir. *Senglāh'a* kaynaklık eden bu eserin bir nüshası Dervişani tarafından, saklandığı yer gösterilmeksizin, tanıtılmıştır.

4. *Fazlu'llāh Ḥan Luğatı*

Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan bu eser, Bābürlü hükümdar Muḥammed Evrengzib'in (1658-1707) önerisiyle oğlu adına Fazlu'llāh Ḥan tarafından Hindistan'da yazılmıştır. Yazar hükümdarın emirlerinden Seyf Ḥan'ın amcazadesi (öl. h.1095/1684) idi. Yazdığı esere *Luğat-i Türkī* adını vermişse de daha çok *Risāle-yi Fazlu'llāh Ḥan* adıyla tanınmıştır. *Risāle-i Fazlu'llāh Ḥan* veya *Luğat-i Türkī*, 1825 tarihlerinde Münşī ‘Abdu'r-Raḥīm

tarafından Kalkūta'da yayımlandığından, ayrıca *Kalkūta Sözlüğü* adını da almıştır. Ne yazık ki bu yayın pek yanlıştır. Sözlük üç kısma ayrılmıştır. Sarfa ait bir giriş dışında birinci kısma alfabetik sıraya göre eylemler, ikinci kısma adlar, nihayet son üçüncü kısma sayı, hayvan, bitki, maden, Türk kabile ve aşiret adları ile askeri deyimler vs. örneksiz olarak alınmıştır. (Thury, 1906: 214-215). Hindistan-Lucknow (Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Raca Mahmud-Abad-ı Lucknow, 225), Pakistan-Karaçi N.M. 1969-332 (Nevşahi, 1983: 335), British Museum Ktp. ve İran'da bir nüshası bulunmaktadır (bk. Rahimi, 2017).

5. *Kelümāme (Kitāb-ı Zebān-ı Türki)*

Muhammed Ya'kūb Çengī tarafından Hindistan'da Bābürlülerin altıncı padişahı I. 'Ālem-gīr Şāh (Evrengzib) döneminde (1658-1707) yazılan bir başka Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük de *Kitāb-ı Zebān-ı Türki'dir* (Thury, 1906: 215). Dil bilgisi ve sözlük kitabı niteliği taşıyan bu eser, 15 kısımdan oluşmaktadır. 14 kısmı abece sırasıyla çekimli biçimindeki eylemleri, 15. kısım ise adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar ve bağlaçları içermektedir. İbragimov, bu eserin Taşkent nüshasını yayımlamıştır (Kara, 2011: 28, 31):

• İbragimova, A. (1982). *Muhammed Yakub Çingī: Kelür-Name*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

Türkiye'de eserin bilimsel yayını Funda Kara'ya aittir. Bu çalışmada temel alınan Taşkent (Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü el yazmaları, nr. 5052) nüshası, İngiltere (British Museum Türkçe el yazmaları, Or.1912/3) nüshası ve Hindistan (Lucknow-Nedvetü'l-'Ulemā, Şiblī Library, nr. 24 [76]) nüshasından eserin eleştirel metni ortaya konulmuştur.

• Kara, Funda. (2011). *Muhammed Ya'kūb-ı Çingī: Zebān-ı Türki (Kélür-Nāme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yay.

6. *Bedāyi'ü'l-Luğat*

Çağatay Türkçesi-Farsça olan ve örnek şiirler içeren bu sözlük, Şafevîlerin son hükümdarı Şāh Sultān Hüseyn (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla 'Alī Şīr Nevāyī'nin eserlerinden yararlanmak üzere İmānī mahlaslı Tāli' Herevī tarafından yazılmıştır. Bu eserin girişinde İmānī şu beyitleri söylemektedir:

Şehī k'ez vey cihān rā zīb ü zīn est*Şehen-şāh-ı cihān **Sultān Hüseyn** est

Şeh-i encüm-ḥaşem dārā-yı devrān*Nuḥustīn vāriş-i mülk-i Süleymān

(شهی کز وی جهان را زیب و زین است*شهنشاه جهان سلطان حسین است)

(شه انجم حشم دارای دوران*نخستین وارث ملک سلیمان)

Bu beyitler Şafevî padişahlarından II. Şāh Şafī yani Şāh Süleymān (hük. 1666-1694) ve onun yerine geçen oğlu Şāh Sulṭān Ḥüseyn (hük. 1694-1722)'i açıkça işaret etmektedir (Gülçin-i Maani, ş.1372: 13).

Mīrzā Mehdī Ḥan'ın saydığı Heratlı Ṭālī‘, Ferāġī, Nedr-‘Alī ve Mīrzā ‘Abdu'l-Celīl Naşīrī gibi Çaġatay Türkçesi sözlükçüleri içinde *Bedāyi‘ü'l-Luġat'ın* yazarı da bulunmaktadır. Bu sözlük kendisinden sonra yazılan diğer Çaġatay Türkçesi sözlüklerine de kaynaklık etmiştir. Bu eserden Mīrzā Mehdī Ḥan gibi tanınmış Türk dilcileri de yararlanmışlardır.

Bu sözlükte *Abuşka* sözlüğünden yararlanılmıştır. Burada bu düşüncenin doğruluğunu gösteren iki örnek verelim:

1. AŞ: İlmegeni (ایلمکانی) “ilişdürmeyeni demekdür. Gözine ilişdürmeyeni ya‘nī iltifāt etmedi demek murāddur. Ferhād'unġ müvekilleri Ḥusrev'e iltifāt etmediği yerde gelür:

Anıġ hükmiġa pervā kılmaganı*Esāsın közge muṭlaġ ilmegeni” (32a).

BL: İlmegeni (ایلمکانی) “iltifat etmemek, fark etmemek. Ferhād'in Ḥusrev'in makamı ve büyüklüğüne aldırmasında:

Anıġ hükmiġa pervā kılmaganı*Esāsın közge muṭlaġ ilmegeni” (31b).

Görüldüğü gibi AŞ'de verilen anlam daha ayrıntılıdır.

2. AŞ: Ulġanganda (اولغانغاندا) “ulalub büyüdüğü vaġt demekdür. Bir mertebe-yi kühūla dērler ve ba‘zī maġalda kühūldan pīrlık mertebesine dērler.

Ötüb ‘aşġ içre ‘ömrüm zāhidā koy zühd irşādın*Kişi mundaġ uluġ şan‘atnı ulġanganda örgermes” (51a).

BL: Ulġankanda (اولغانغانده) “ölmek çağından kinayedir.

Öter ‘aşġ içre ‘ömrüm zāhidā koy zühd irşādın*Kişi mundaġ uluġ şan‘atnı ulġankanda örgermiş” (s. 23b).

Görüldüğü gibi aynı örnek kullanılmış, fakat AŞ'deki ulalub “büyüyüp” sözcüğü BL'de ölüb “ölüp” biçiminde okunmuştur.

3. SG yazarı birçok yerde BL yazarının AŞ'den yararlandığını zikretmiştir: SG yazarı, Rümî yazarın eserinde geçen (AŞ: 11a) ve Țālī' Herevî (BL: 12a) ile Naşîrî'nin de ona uyararak tekrarladıklarını kaydettiği Aluḡ “kaygılı, perişan” sözcüğünü, Uluḡ “büyük” biçiminde düzeltilmiş ve aynı örneği de vermiştir (SG: 299).

Petersburg (Leningrad) Devlet Kitaplığı Hanıkova koleksiyonu nr. 35'te bir nüshası (istinsah tarihi: h. 1117/1705-1706) bulunmaktadır. Borovkov tarafından 1961'de Moskova'da bu nüsha tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır:

• Borovkov, A. K. (1961). *Bedā'ī' Al-Luḡat: Slovar Țālī' Īmānī Geratskogo K Soçineniyam Ališera Navoi*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azil.

Bedā'iyi'ü'l-Luḡat sözlüğünün Vambery'nin elindeki nüshası 1715'te istinsah edilmiştir (Thury, 1903: 4).

LE sözlüğüne de kaynaklık eden bu eserin İran kitaplıklarında 5 nüshası tespit edilmiştir (bk. Rahimi, 2017).

7. *Kitāb-ı Türki*, 'Abdu'l-Cemîl Naşîrî

17. yüzyılın ikinci yarısında, Şafevî döneminde II. Şāh Şafî yani Şāh Süleymān (hük. 1666-1694)'ın münşisi olan Muḡammed Rızā e'n-Naşîrî e't-Țūsî'nin oğlu 'Abdu'l-Cemîl bin Muḡammed Rızā e'n-Naşîrî e't-Țūsî tarafından Farsça olarak yazılan bu eser, girişinde Doḡu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Caḡatayî, Rümî, Kızılbaşî, Rusî=İdil-Ural Türkçesi) ve Moḡolcanın (Kılmaḡā) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşka* sözlüğü ve Nūr Muḡammed Bēḡ Kaçar Nevāyî Ḥan'ın *Nişāb'ından* yararlanılarak yazılan bu eser, 18. yüzyılda yazılan *Senglāḡ* ve 19. yüzyılda yazılan LE sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir. *Senglāḡ* nüshalarında kaydı geçen sözlük yazarı Mîrzā 'Abdu'l-Celîl Naşîrî ile bu eserin yazarı Mîrzā 'Abdu'l-Cemîl Naşîrî aynı olmalıdır. Nitekim *Senglāḡ'ta* Naşîrî'den alınan örnekler ve elştirilen hususlar bu eserdekiyle örtüşmektedir. Örn. *Senglāḡ* yazarı Tör maddesinde Naşîrî'nin Töri sözcüğünde iyelik ekini fark etmeyerek onu asıl sözcükten

sandığını kaydetmiştir. Gerçekten de bu eserde Töri maddesine “karşı, yukarı” anlamı verilmiştir. ‘Abdu'l-Celîl adının ‘Abdu'l-Cemîl biçiminde yazılması veya bunun tersi çok olası görünen bir yazım yanlışlığıdır. (Khaze Shahgoli, 2010: 4, 11, 13).

SG yazarı birçok yerde Naşîrî'nin AŞ ve BL'den yararlandığını zikretmiştir: SG yazarı, Açarğa maddesinde BL yazarının bu söze “ağarmağa” anlamı verdiğini, Naşîrî'nin de ona uyarak yanlış yaptığını söyleyerek bu sözcüğe “akmağa” anlamını vermiştir (151). Ayrıca BL yazarı, SG yazarının da söylediği gibi (140), emir biçimi olan Aşkıllı eylem tabanı sanarak Aşkılmak “baştan savılmak” mastarını ortaya çıkarmış (13b), Naşîrî de ona uyarak aynı yanlış yapmıştır (37a). SG yazarı, Alaçmak maddesinde Rümî yazarın bu söze “yağmalamak, altüst etmek” anlamı verdiğini, Naşîrî'nin de ona uyarak yanlış yaptığını söyleyerek bu sözcüğe “öfkelenmek” anlamını vermiştir (161).

Biricik nüshası İran'da olan bu eser (bk. Rahimi, 2017) üzerinde 2010'da Ankara Üniversitesinde yüksek lisans tezi yapılmıştır ve hâlen de doktora tezi olarak aynı kişi tarafından çalışılmaktadır:

- Khaze Shahgoli, Nasser. (2010). *‘Abdu'l-Cemîl Bin Muḥammed Rizā e'n-Naşîrî e't-Ṭūsî Kitâb-ı Türkî (1b-16a ve 167a-173b)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bu eser, 2014'te İran'da yayımlanmıştır:

- Cevadi, Hüseyin, Floor, Willem, Kaçalın, Mustafa. S. (2014). *Ferheng-i Naşîrî: Türkî-yi Cağatayî, Rümî, Kızılbaşî, Rusî ve Ḳalmaqî be Farsî: Muḥammed Rizā ve ‘Abdu'l-Cemîl Naşîrî*. Tahran: Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami ve Tebriz: Aydın Yay.

8. *Elfâz-ı Celîyye fî Beyân-ı Luğatî't-Türkiyye*

18. yüzyılın ilk yarısında Hâce Ṭabîb-i Buḥârî-yi Naqşbendî³ tarafından Mâverâu'n-nehr hanlarından (Thury'ye göre Hindistan hükümdarlarından) olan Nâşîruddîn Muḥammed Şâh Ğazî (hük. h. 1131-1161/1719-1748) adına yazılmıştır. Sözlük (25 bölümde), biçim bilgisi ve karşılıklı

³ Thury, Ṭabîb'i Ṭayyib olarak kaydetmiştir ve bu da Rieu'nun *Catalogue of The Turkish Manuscripts in The British Museum* adlı eserinden kaynaklanmaktadır.

konuşma bölümlerinden oluşan bu eserin British Museum'da nüshası vardır (Thury, 1906: 216-217; Safa, 1372: 393).

9. *Senglāh*

Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin en önemli sözlüğü olan *Senglāh*, Mīrzā Muḥammed Mehdī Ḥan bin Muḥammed Naṣīr-i Esterābādī⁴ tarafından h. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Nādir Şāh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mīrzā Mehdī Ḥan *Dürre-yi Nādirī*, *Tārīḥ-i Cihān-güşā-yı Nādirī* (*Tārīḥ-i Nādirī*) ve diplomatik yazıları içeren *Münşe'at* (*Risāle-yi Bedī'ī*) gibi eserlerin de yazarıdır⁵. Mīrzā Mehdī Ḥan'ın İmanī Tāli' Herevī, Ferāgī, Nedr-'Alī, Mīrzā 'Abdu'l-Celīl Naṣīrī gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir.

1736-1747 yıllarında İran'da egemen olan Nādir Şāh'ın başkâtibi olan Mīrzā Mehdī Ḥan'ın *Tārīḥ-i Nādirī* adlı tarihî eseri 1709'dan 1747'ye dek hatta bundan birkaç yıl sonraya kadarki olayları kapsar (Thury, 1903: 4-5). *Dürre-yi Nādirī* ise *Tārīḥ-i Cihān-güşā-yı Nādirī'nin* özeti gibi ve *Tārīḥ-i Vaşşāf'a* naziredir. Nādir Şāh'ın her zaman yanında bulunan Mehdī Ḥan, h. 1160/1747'de barış antlaşmasını Sultān Maḥmūd'a imzalatmak için Muştafā Ḥan Bēgdili Şamlu ile birlikte İstanbul'a gönderilmiştir.

Üç bölümden oluşan bu eserin Mebāni'ü'l-Luğat adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevāyī'nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevāyī'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Maḥbūbu'l-Ḳulūb'unda* geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Sözlükteki sözcükler, ilk hecelerindeki ünlülere göre baplara ayrılmıştır. *Tārīḥ-i Vaşşāf*, *Habībū's-Siyer*, *Zafer-nāme-yi Şerefü'd-dīn 'Alī Yezdī*, *Oğuz-nāme* (ŞT) gibi eserlerden; *Abuşka*, *Bedāyi'ü'l-Luğat*, *Naṣīrī*, *Ferāgī*, *Nedr-'Alī*, *Burhān-ı Ḳāṭi'*, *Mü'eyyedü'l-Fuzalā* ve *Ferheng-i Cihāngīrī* gibi sözlüklerden yararlanılarak yazılan bu eserin

⁴ Esterābād, İran Türkmenistanı denilen bölgenin başkentidir. Bugün, halkı tamamen Türkmen olan bu bölgenin adı [Gorgan olarak] değiştirilmiştir (Atalay, 1950: III).

⁵ Ayrıca Kevkeb mahlasıyla kaleme aldığı *Divan'ı*, *Vakāyi'-Nāme*, *Zavāhirü't-Ṭabī'at* ve *Dürretü'l-Aşgar* gibi eserlerinin bulunduğu da kaydedilmiştir (Sadık, 2009: 38).

kimi yerlerinde ı/i sesi için işbalı “doygun, dar”, è sesi için işbasız denilerek bu iki ses; ayrıca u/ü için işbalı, o/ö sesi için işbasız denilerek bu iki ses birbirinden ayırt edilmiştir.

Senglāh sözlüğünün dil bilgisi kısmı olan Mebāni’ü'l-Luğa, Denison Ross tarafından British Museum nüshasına dayanılarak 1910'da Kalküta'da yayımlanmıştır:

• Ross, E. Denison. (1910). *The Mebāni'l-Lughat Being a Grammar of The Turki Language By Mirza Mehdi Khan Esterabadi*. Calcutta: Bibliotheca Indica.

Aynı bölümü 1942-1947'de, Budapeşte'de J. Eckmann da işlemiştir:

• Eckmann, Janos. (1942-1947). “Mīrzā Mehdīs Darstellung Der Tschagataischen Sprache”, *Bibliotheca Orientalis Hungarica V*, Budapest, s. 156-222.

Mebāni’ü'l-Luğa'nın Süleymaniye 1189-1922 sayılı nüshasının tıpkıbasımı 1950'de TDK tarafından Besim Atalay'ın bir ön sözü ile yayımlanmıştır:

• Atalay, Besim. (1950). *Mīrzā Mehdi Mehmet Han Seng-lāh: Lughat-i Nevai*. Tıpkıbasım, TDK Yay., İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.

Aynı bölümü 1956'da Karl Menges de işlemiştir:

• Menges, Karl Heinrich. (1956). “Das Čagatajische İn Der Persischen Darstellung Von Mīrzā Mehdi Xan”, *Akademie Der Wissenschaften Und Der Literatur (Mainz)*, Abhandlungen Der Geistes-Und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang, sayı 9, Wiesbaden, s. 627-739.

Sözlük bölümü üzerine yapılan ilk çalışma Sir Gerard Clauson'a aittir. Bu çalışmada bir giriş, sözlüğün dizinleri ve British Museum nüshası (Gibb Memorial Trust nüshası)'nın tıpkıbasımı bulunmaktadır:

• Clauson, Sir Gerard. (1960). *Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān*. London.

Bu eserin ikinci bölümü, çekimli biçimler ve örnekler atılarak 1995'te İran'da yayımlanmıştır:

• Hiyavi, Revşen. (ş.1374). *Senglāh: Mīrzā Mehdī Esterābādī*. Tahran: Neşr-i Merkez Yay.

İran'da bu eserin tümü 2015'te yayımlanmıştır. Bu çalışmada Tahran-Mecelis Ktp. nr. 860 (Sebt nr. 14120), Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. nr. 4919, Clauson'un tıpkıbasımını verdiği

British Museum ve Atalay'ın yayımladığı Mebāni'ü'l-Luġa nüshalarından eserin eleştirel metni ortaya konulmuştur.

- Sadik, Hüseyin Muhammedzade. (ş.1394). *Senglāh*. Tebriz: Ahter Yay.

Londra-British Museum (Or. 2892), Londra-School Of Oriental Studies Ktp., Oxford-Bodleian Ktp. (Elliot 341) ve Paris'te de nüshaları bulunmaktadır.

LE sözlüğüne de kaynaklık eden bu eserin İran kitaplıklarında 11 nüshası vardır (bk. Rahimi, 2017).

10. *H̄āce Emīr Ḥan'ın Türkçe Lisān kitabı (Te'lifü'l-Emīr)*

Biçim bilgisi ve Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlükten oluşan bu eser Hindistanlı H̄āce Emīr Ḥan bin H̄āce Pādşāh Ḥan bin H̄āce Maḥmūd Ḥan bin H̄āce Nāşiruddīn Ḥan-ı Buḥārī tarafından yazılmıştır. H̄āce Emīr Ḥan, bu eseri Mīrzā Muḥammed Ḥasan Kātil (öl. 1824) adlı ünlü şairin teşvikiyle kaleme almıştır. British Museum'daki Or. 38 sayılı nüsha 18. yüzyılın sonlarında istinsah edilmiştir (Thury, 1906: 218-219; Öz, 2010: 320-321).

11. *Ferheng-i Azferī/Ma'rūfu'l-Luġat*

Mīrzā 'Alī Baḥt Bahadır Ḥan bin Muḥammed Velī Mīrzā Kelān Azferī-yi Lucknowī tarafından h.1209/1795'te Lucknow'da yazılmıştır. Bu eser, Türk dil bilgisi, Farsça-Türkçe ve Türkçe-Farsça sözlüklerden oluşmaktadır. Pakistan-Karaçi N.M. 1964-358 (Nevşahi, 1983: 345) ve Hindistan'da (Öz, 2010: 327 [India Office Library, nr. 3370]; Bilkan, 1996: 1103 [Oriental Manuscripts Library And Research İnstitute, Bombay, Maharashtra, nr. 27]) da nüshaları bulunan bu eserin İran kitaplıklarında 2 nüshası vardır (bk. Rahimi, 2017).

Soyu baba tarafından Emīr Timur Kürekenī ve anne tarafından Ebü'l-Ḥayr Naşşbendī-yi Türkistanī'ye giden Azferī, Türk dil bilimi araştırmalarında Mollā Muḥammed Zamān Tebrizī-yi Urumçı, Mīrzā Kāzım Sevdāger ve Mīr Kerem 'Alī gibi hocalardan yararlanmıştır (Nevşahi, 1390: 295; Müttaki, 1381: 256).

h.1172/1758'den h.1234/1818'e değin yaşam süren Azferī-yi Kürekenī'nin yedi eseri bilinmektedir (Öz, 2010: 327). Nevāyī'nin *Maḥbūbu'l-Ḳulūb'unu Mergūbu'l-Fu'ād* adıyla h.1208/1793'te Lucknow'da tercüme etmiştir (Nevşahi, 1390: 295). h. 1208/1794'te yazdığı *Nişāb-*

ı *Azferî* adlı sözlüğünün ise Pakistan-Karaçi'de nüshaları bulunmaktadır (Münzevi, 1350: 2037 [Encümen-i Terakki-yi Ordu 3 K F 343]; Nevşahi, 1983: 334-335 [N.M. 1958-253/4-1]). Onun Farsça, Türkçe ve Urduca şiirlerden oluşan divanının bulunduğu ve Bâbü'r'ün 'Aruz risalesini çevirdiği de bilinmektedir (Mazhar, 1367: 336-337).

12. *Ferheng-i Türkî*

Bu sözlük, 'Abu'l-Ma'sûm Bêg bin Kîvâmu'd-dîn Beğ Türkmen Karağoyunlu'nun oğlu Muhammed Taķî Karağoyunlu tarafından h.1140/1727'de Hindistan'da Muhammed Şâh Ğâzî (cülus: 1719) adına kaleme alınmış ve biricik nüshası Hindistan-Andhra Pradesh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, 89 numarasıyla kayıtlı nüshadır. Eserin tıpkıbasımı Azerbaycan İlimler Akademisi Nesimi Adına Dilçilik Enstitüsü tarafından 2006 yılında yayımlanmıştır.

Farsça olarak yazılmış ön sözünde çeşitli Türk lehçeleri kısaca karşılaştırılmıştır. Zikrolunan lehçeler Kâşgar, Irak, Özbek, Turan ve Rumî'dir. Sözlük bölümünde sözcüklerin okunuşu ve eş anlamları verilmiştir. Yer yer Türkçe şiir örneklerine başvurulmuştur. Master yapım kuralları ile eylem çekimlerinden bahsedilmiştir (Türkmen, 1985: 487; Bilkan, 1996: 1102).

13. *Nişâb-ı Kûṭbiye* (نصاب قطبيه)

Prens Mîrzâ Kûṭbu'd-dîn'in isteğiyle Kelimetu'llâh bin H'âce Raḥmetu'llâh bin H'âce Ni'metu'llâh tarafından kaleme alınmış Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. British Museum'daki nüsha şu beyitle başlamaktadır (Rieu, 1978: 269):

اوغان و تينكرى و ايزى خدا ورق يافراغ يالاوچ است پيمبر زمان باشد چاغ

14. *Zübdetü'l-Esmâ'it-Türkiyye* (زبدة الاسماء التركيه) (h. 1253/1837'den önce): Konu tasnifli Çağatay Türkçesi-Farsça küçük bir sözlüktür. British Museum'da nüshası bulunmaktadır (Rieu, 1978: 269; Öz, 2010: 329).

15. Thury'nin İstanbul'da ele geçirdiği *Pānşad u Heşt Luğat* adlı Çağatay-Farsça sözlük (Thury, 1903: 9).

16. *Hulāşa-yı 'Abbāsî* (Çağatay Türkçesi-Farsça)

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Muḥammed Şāh (hük. 1779-1797) ve Nāşıruddīn Şāh (hük. 1848-1896)'ın özel hekimi ve birçok eserin yazarı olan Muḥammed bin ‘Abdu’ş-Şabūr-ı Hoyī tarafından yazılmış ve Azerbaycan valisi ve Feth-‘Alī Şāh (hük. 1797-1834)'ın oğlu ‘Abbās Mīrzā'ya (öl. 1833) ithaf edilmiştir.

Hoyī'nin, şekaklus (kangren) hastalığından dolayı ayağı kesilmiş, ağaç ayak takılıp üzeri deriyle kapanmıştır. Bu çizme biçiminde olan ve deriyle örtülen ağaçtan yapma ayağa kabul⁶ denildiği için Hekīm-i Kōbullı adıyla da tanınmıştır (Terbiyet, 1378: 198-199). Hoyī'nin diğer eserleri şunlardır: ‘Abbās Mīrzā'nın buyruğuyla 1828'de İngilizceden çevirdiği sivilce hastalığıyla ilgili *Ta’līm-nāme*, Nāşıruddīn Şāh zamanında h.1272/1855-1856'da Tebriz'de basılan anatomi bilimi ile ilgili *Envār-ı Nāşırī (Teşrīhü'l-Beşer ve Tevzīhu's-Suver)*, h.1250/1834-1835'te Muḥammed Şāh'a ithaf olunan ve İngilizceden çevirdiği *Mecma‘u'l-Hikmetīn ve Cāmi‘u’l-Ṭıbbīn*, Ka‘b bin Züheyr'in Bānet Sü‘ād kasidesinin Farsçaya manzum çevirisi ve Muḥammed Şāh adına yazdığı *Dürr-i Mekkūn* (Zabeti, 2010: XXVI-XXVII; Sadik, 2009: 31-33).

Senglāh'in özeti olan *Hulāşa-yı ‘Abbāsī*, kök sözleri alınıp çekimli biçimler ve tanıklar bırakılarak yazılmıştır. Bu eser, 2009'da İran'da yayımlanmıştır:

- Sadik, Hüseyin Muhammedzade. (ş.1388). *Hakīm Muḥammed Hoyī: Hulāşa-yı ‘Abbāsī*. Tebriz: Yaran Yay.

Bu çalışmada Tahran-Sipehsalar Ktp. nr. 91 nüshası temel alınmış, Tahran-Meclis Ktp. nr.14592 (Sebt nr. 90086), Tahran-Meclis Ktp. nr. 855 (Sebt nr. 13670) ve Tahran-Meclis Ktp. nr.7497 (Sebt nr. 26321) nüshalarıyla da karşılaştırılmıştır.

Bu eser üzerinde 2010'da Ankara Üniversitesinde bir yüksek lisans tezi yapılmıştır:

- Zabeti, Nasrin. (2010). *Muḥammed Bin ‘Abdu’ş-şabūr-ı Hoyī, Hulāşa-ı Abbāsī*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

⁶ Sami: Kūbur “içi boş dar ve uzun kemik kap ki bir tarafı kapalı veya iki tarafı açık olur” (1087)// Tr.Tr: Kūbur “boru biçiminde kap”// Moğ-Les: Hobugur/Hobul “kovuk, oyuk, oluk” (1466).

Bu çalışmada Tahran-Meclis Ktp. nr. 855 (Sebt nr. 13670) nüshası temel alınıp Tahran Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Ktp. nr. C-100 ve Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. nr. 5693 nüshaları da değerlendirilmiştir.

Vambéry'nin elinde bulunan nüsha Tahran Kral Sarayı kitaplığında olan nüshadır (*Čagataische Sprachstudien*). Diğer nüsha Pavet de Courteille'in de bilgi verdiği gibi Paris Kral kitaplığında bulunmaktadır. Pavet de Courteille'in elinde bulunan üçüncü nüsha, Tebriz Fransız konsolosu Amedee Querry'den alınmış ve öncekinden daha iyi bir nüshadır (*Dictionnaire Turk-Oriental: II*). *Hulāşa-yı 'Abbāsī'nin* bazı nüshaları hatalı olduğundan dolayı çok dikkatli biçimde kullanılmalıdır (Thury, 1903: 5-6). LE sözlüğüne de kaynaklık eden bu eserin İran kitaplıklarında 13 nüshası tespit edilmiştir (bk. Rahimi, 2017).

17. *Eṭ-Ṭamğa-yı Nāşirī*

Şeyh Muhammed Sâlih İşfahânî tarafından düzenlenip Nâşiruddîn Şâh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir. Giriş kısmı âdetâ Mebâni'ül-Luğat'ı andırmaktadır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan bu eserin British Museum ve Sent Petersburg'da nüshaları vardır (Thury, 1906: 220). Pavet de Courteille, 1855 sıralarında Tebriz'de bu sözlüğün pek küçük bir parça taş basmasını (Uşatmak sözüne dek) elde etmiştir (Thury, 1903: 6-7).

18. *Feth-'Alī Ḳacar Luğatı*

Feth-'Alī Bin Kelb-'Alī Bin Mürşid Ḳulı Bin Feth-'Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī tarafından Nâşiruddîn Şâh adına (hük. h. 1264-1313) 1861'de İran'da yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan bu eserin adı, *Luğat-ı Etrâkiyye'dir*. İran'da beş nüshası vardır (bk. Rahimi, 2017). Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlük hakkında bilgi veren önemli eserler ile sözlük üzerinde yapılan çalışmaları oluşum tarihine göre şöyle sıralayabiliriz:

- Thury, Jozsef. (1903). *A "Behdset-ül-Lugat" Czimü Csagataj Szotar*. Budapest.

Feth-'Alī Ḳacar sözlüğünün *Behcetü'l-Luğat* adlı bir nüshasını İstanbul'da bulup kendisiyle Macaristan'a götüren Thury, Budapeşte'de yayımladığı bu eserle ilk kez olarak sözlüğü bilim dünyasına tanıtmıştır. Çağatay Türkçesi sözlükleriyle ilgili bilgi verdikten sonra

sözlüğe geçerek eser ve yazarı, sözlüğün içeriği, düzeni ve yazılış özellikleri ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Daha sonra eserin değerinin iyi anlaşılması için bu eserin birçok maddesini; Vambery'nin *Čagataische Sprachstudien* adlı eserinin içinde bulunan sözlük, Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Turk-Oriental* adlı sözlüğü, Şeyh Süleymân'ın *Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* adlı sözlüğü, Zenker'in *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* adlı sözlüğü ve Budagov'un *Sravnitelnyj Slovar Turetsko Tatarskix Nareçij* adlı sözlüğündeki maddelerle karşılaştırarak bu sözlüklerde bulunan yanlışlıkları ortaya koymuştur. Daha sonra diğer sözlüklerde bulunmayan ya da biçim veya anlam açısından onlardan farklı olan ve sözlüğün söz varlığından seçilmiş sözcüklerden oluşan sözlüğe yer vermiştir.

- Thury, Jozef. (1906). “Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler”. çev. Ragıp Hulusi, *Milli Tettebular Mecmuası (Müdür: Fuad Köprülü)*, cilt 1, sayı 2, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331 (1915), s. 207-233.

Bu çalışmada Çağatay Türkçesi sözlükleriyle ilgili bilgiler verilmektedir.

- Romaskeviç, A. A. (1934). “Yeni Çağatay-Fars Lügati”, çev. Aptullahoğlu Hasan, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 4, İstanbul, s. 281-293.

1914 yılında İran'da *Feth-‘Alî Kacar* sözlüğünün *Luğat-ı Etrâkiye* adlı bir nüshasını bulup Petrograt'a götüren Romaskeviç, bu çalışmasında nüshanın nitelendirmesini yaptıktan sonra, eserin girişine dayanarak yazar ve sözlükle ilgili bilgilere, daha sonra sözlüğün düzeni, yazılış özellikleri ve içeriği ile ilgili bilgilere yer vermiştir.

- Eren, Hasan. (1950). “Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar”. *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*, cilt 8, sayı 1-2, Ankara, s. 145-163.

Bu çalışmada, Thury'nin *A Behdset-ül-Lugat Czimü Csagataj Szotar* adlı eserinde Çağatay Türkçesi sözlüklerini karşılaştırarak verdiği yanlışlıklar listesine yenileri eklenmiş, hatta Radloff'un sözlüğünün ve Thury'nin *Behcetü'l-Lugat'a* dayanarak verdiği sözlüğün bazı yanlışlıkları da ortaya konmuştur.

- Canbayev, Şükür. (1999). “Lügat-ı Etrakiye”. çev. Naciye Yıldız, *Bilge Dergisi*, sayı 22, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, s. 33-34.

Bu çalışmada *Luğat-ı Etrākiye'nin* önemi üzerinde durulmuş, yayımlanması gerektiği ve *Abuşka*, *Bedāyi'ül-Luğat* ve *Senglāh* sözlükleriyle karşılaştırılması gerektiğinden bahsedilmiştir.

- Benedek, Péri. (2007). “Kakşal. Egy szó Feth-‘Alī Kaçar-ı Kazvīnī Behcet ül-Luğat Cīmū Szótárából És Ami Körülötte Van”, *Keletkutató*, s. 27-37.

- Rahimi, Farhad (2017). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

19. Vambery'nin *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867) adlı eserinin (Çağatay Dil İncelemeleri) içinde bulunan sözlük: Bu eserde Orta Asya Türkçesini Osmanlı Türkçesinden ayıran özelliklerden bahsedilmiştir. Türkçenin Azerbaycan, Türkmen, Karakalpak, Kırgız, Doğu Türkistan lehçelerinden de bazı dilsel gereçler alınmıştır. Eser 3 kısımdan oluşmaktadır: 1. Orta Asya Türkçesinin biçim bilgisel taslağı ve Orta Asya çevresindeki Türk lehçeleri ve edebî ürünlerine genel bir bakış. 2. Orta Asya'nın seçme metinleri ile çevirileri. 3. Almanca ve Fransızca deyimleriyle birlikte yaklaşık 5000 sözcüğü içeren bir sözlük. Bu eser yazılırken Mollā İshāk adlı bir Özbek Türkünden edinilen bilgilere başvurulduğu gibi *Abuşka*, *Bedāyi'ül-Luğat*, *Fazlu'llāh Han* ve *Hulāşa-yı 'Abbāsī* gibi kaynaklardan da yararlanılmıştır (Thury, 1903: 7, Thury, 1906: 228-229).

20. Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Turk-Oriental* (Paris, 1870) adlı sözlüğü (Doğu Türkçesi Sözlüğü): Pavet de Courteille'in (1821-1889) malzemesini Nevāyī, Bābūr ve Ebū'l-Ġāzī Bahadır Han gibilerinin eserlerinden toplamış olduğu bu eserde sözcüklerin Latin harfleriyle yazılmamış olması, yani söyleniş biçiminin verilmemesi büyük bir eksiklikler. Yazarın açıklamasına göre sözlük *Abuşka* ve *Hulāşa-yı 'Abbāsī*'yi içermektedir (Thury, 1903: 7). Fransızca olan bu eserde Vambery'nin *Čagataische Sprachstudien* adlı eserinden de yararlanılmıştır (Thury, 1906: 230-231).

21. Budagov'un *Sravnitelny Slovar Turetsko Tatarskix Nareçiy* (Sent Petersburg, 1869-1871) adlı sözlüğü (Türk Tatar Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü): Çağatay Türkçesi sözleri de içermektedir. Budagov, *Luğat-ı Türkī* yani Kalküta sözlüğünü daha iyi elemiş, ancak *Hulāşa-yı*

'*Abbāsī'nin* Çağatay sözlerini Zenker'den almıştır. Dolayısıyla bu sözlük de güvenilir değildir (Thury, 1903: 8).

22. Ahmed Vefîk Paşa'nın *Lehce-yi Osmānī'si*: Ahmed Vefîk Paşa'nın (1823-1891) Türkçe-Türkçe ilk sözlük olan, 1876'da İstanbul'da yayımlanan, birinci cildi Türkçe sözcükleri, ikinci cildi Arapça-Farsça sözcükleri içeren bu eseri çoğu kez Osmanlı Türkçesine ait çeşitli sözcüklerin eski biçimlerini ve asıl anlamlarını belirleme amacıyla bazen de böyle bir gaye gözetmeksizin birçok Çağatay Türkçesi sözcüklerini içermektedir (Thury, 1906: 224).

23. Zenker'in *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* (Leipzig, 1866-1876) adlı sözlüğü: Bu eser Çağatay Türkçesi sözleri (TO yani Türk Oryantal veya Doğu Türkçesi işaretiyle) de içermektedir. Zenker'in kaynağı *Luğat-i Türkī* (Kalküta sözlüğü) ve *Hulāşa-yı 'Abbāsī'nin* Paris Kral kitaplığındaki nüsha yani en hatalı nüshadır. Dolayısıyla bu sözlük güvenilir değildir. Pavet de Courteille, Zenker'in Kalküta sözlüğünü eleştirisiz kullanmasını eleştirmiştir (Thury, 1903: 8). Zenker, Quatremere'nin 1838'de hazırlayıp da ölümü dolayısıyla yayımlayamadığı sözlükten yararlanarak bu eseri meydana getirmiştir (Thury, 1906: 227).

24. Şeyh Süleymān Efendi'nin *Luğat-ı Çağatay ve Türkī-yi Osmānī* adlı sözlüğü (İstanbul, 1298/1882).

Şeyh Süleymān h. 1237'de (1821-1822) Buhara'da doğmuş, 1847'de İstanbul'a gelerek Özbekler Tekkesi şeyhi ve aynı zamanda Orta Asya dış işleri görevlisi olmuştur. Kunos'a göre Şeyh Süleymān, sözlüğü yazarken bunların bir kısmını Orta Asya'dan gelen dervişlerden toplamıştır. Yaklaşık 8000 sözcük içeren bu sözlük, söyleniş biçimlerini vermemektedir. Eserde Nevāyī, Ahmed Yesevī ve Şīr Muhammed Mūnis'in (öl. 1828) eserlerinden örnekler verilmiştir. Sözlükten önce bir biçim bilgisi taslağı yer almaktadır. Her ne kadar yazılı kaynak zikretmemişse de yazarın *Abuşka*, *Hulāşa-yı 'Abbāsī* ve Ahmed Vefîk'in birçok Çağatay sözünü içeren *Lehce-yi Osmānī* adlı sözlüğünü kullandığı anlaşılmaktadır. Bu sözlüğün çeviri yazısı Ignacz Kunos tarafından Almanca çevirisi ile birlikte 1902'te Budapeşte'de hatalı biçimde neşredilmiştir (Thury, 1903: 7-8, Thury, 1906: 224-225).

- Kunos, I. (1902). *Šejx Sülejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest.

Bu eser üzerinde 1995'te bir yüksek lisans tezi yapılmıştır:

• Durgut, Hüseyin. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Bu eser 2013'te Farsçaya çevirilerek İran'da yayımlanmıştır:

• Cihani, Hasah Abdullahi. (ş.1392). *Ferhang-i Çağatayi-Farsi: Eser-i Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari*. Tebriz: Denizçin Yay.

25. Meḥmed Şādīk'ın *Üss-i Lisān-ı Türkî* adlı sözlüğü (İstanbul, 24 muharrem 1312/1894): İstanbul'da doğan Meḥmed Şādīk Efendi, Üsküdar'da bulunan Özbekler tekkesinin şeyhi Şeyh Edhem Efendi'nin oğludur (Toparlı, 2006: VII).

Yazar, zikrettiğimiz tekkede Orta Asya'dan gelme derviş ve yoksullarla çoğu kez buluşma fırsatına erişerek atalarının dilini öğrenme olanağını yakalamış olduğunu yazmıştır (Thury, 1906: 225-226). Küçük bir Çağatay Türkçesi dil bilgisi ve sözlüğü olan bu eser, Martin Hartmann tarafından Almancaya çevirilerek yayımlanmıştır:

• Hartmann, Martin. (1902). *Çagahataisches, Die Grammatik Uss-i Lisān-i Turkî Des Mehemmed Sādiq*. Heidelberg.

Türkiye'deki yayını ise Recep Toparlı ve Ali Ilgın tarafından gerçekleştirilmiştir:

• Toparlı, Recep; Ilgın, Ali. (2006). *Mehmet Sadık: Üss-i Lisān-ı Türkî*. Ankara: TDK Yay.

26. Şemseddīn Sāmī'nin *Ḳāmūs-ı Türkî'si*: Şemseddīn Sāmī'nin (1850-1904) 1899'da İstanbul'da yayımlanmış bu eseri, birçok Çağatay Türkçesi sözcüğünü içermektedir. Bu eserde Vefîk Paşa'nın *Lehce-yi Osmānî'sinden* yararlanılmıştır.

27. Wilhelm Radloff'un *Opit Slovary Tyurkskix Nareçiy* (Petersburg, 1893, 1899, 1905, 1911) adlı sözlüğü (Bütün Türk Lehçeleri Sözlüğü): Bu büyük sözlük Çağatay Türkçesi sözlerini de içermektedir. Bu sözlükte *Calcuttaer Wörterbuch der Dschagataischen Sprache* sözlüğü, *Fazlu'llāh Han Luğatı* (Kalküta sözlüğü), Vambery (*Čagataische Sprachstudien*), Veliaminof-Zernof, Pavet de Courteille, Lazar Budagov, Zenker ve Şeyh Süleymān Efendi gibi birçok kişinin sözlüklerinden de yararlanılmıştır (Erbay, 2008: 59-60). Wilhelm Radloff'un *Opit Slovary Tyurkskix Nareçiy* adlı eseri üzerinde 2008'de Selçuk Üniversitesinde

bir doktora tezi yapılarak eserde geçen Çağatay Türkçesine ait sözcükler incelenmiş 2011'de de aynı kişi tarafından “W. Radloff'un Çağatay Türkçesi Sözlüğü” adıyla yayımlanmıştır.

• Erbay, Fatih. (2008). *W. Radloff'un 'Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya; Erbay, Fatih. (2011). *W. Radloff'un Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Aybil Yay.

28. Hüseyin Kazım Kadri'nin *Türk Lügati*: Bu sözlük Çağatay Türkçesi sözlerini de içermektedir.

• Kadri, Hüseyin Kazım. (1927, 1928, 1943, 1945). *Türk Lügati*, cilt 1-4, İstanbul.

29. Diğer sözlükler (Hindistan sahası):

29.1. *Lehçetü't-Türk* (h.917/1511): Bu manzum sözlüğün yazarı belli değildir (Türkmen, 1985: 482; Öz, 2010: 316). Bir örnek beyit:

بشلاماق آغاز کردن اسراماق*پروریدن اورتماک پوشیدن است

29.2. *Nişāb-ı Türkī be Fārsī* (h.970/1563): Tecrīd ve Qalenderī mahlaslı Cānī bin Melik Şāh-ı Horāsānī tarafından Muhammed 'İsā Bahadır Han adına yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. Bu sözlüğün yazılması, h.965/1558'den h.970/1563'e değin sürmüştür. İran kitaplıklarında 2 nüshası tespit edilmiştir (bk. Rahimi, 2017).

ایزی و آغانست و تینکری خدای*ایرور یول کورسات کوچی رهنمای

Pakistan-Lahor, Pencab Üniversitesi Api II 6 sayılı mecmuada yazarı Mollā Muhammed Ya'qūb-ı Belhī olarak gösterilen yedinci nisap (Nevşahi, 1390: 9), ayrıca kataloğunda yazarı Mollā Muhammed Ya'qūb-ı Belhī olarak gösterilen Rylands Ü. Ktp. 63/1 ve 60 sayılı nisap (Sarica, 2014: 26) ve Paris Milli Ktp. 1015/2 sayılı (Mikrofilm nu: R48427) nisap (Sarica, 2014: 7, 28) da aynı eser olmalıdır.

29.3. *Tācu'l-Meşādir ve Esāmī-yi Türkī*: Bu Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük, Mu'azzam Mürīdī adıyla tanınan Mīr 'İsā-oğlı Hācī Şāşī-yi Taşkendī tarafından h.1090/1679 yılında yazılmıştır (Öz, 2010: 322).

29.4. *Nişāb-ı Türkī be Fārsī* (h.1092/1681'den önce): Mīr ‘Abdu’llāh Türkistanī tarafından yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. İran kitaplıklarında bir nüshası tespit edilmiştir (bk. Rahimi, 2017).

اوغان و تنکری و ایزی به ترکی نام حق میدان*دکر یولواج و تنکری ایلچی کوی پیمبر خوان

Pakistan-Lahor, Pencab Üniversitesi Api II 6 sayılı mecmuada yazarı Emīr Hüsrev olarak gösterilen dördüncü nisap (Nevşahi, 1390: 9), ayrıca Rylands Ü. Ktp. 63 sayılı nüshanın içinde bulunan nisaplardan biri (Sarıca, 2014: 26) ve Nūr Muḥammed Kaçar'ın adının geçtiği Paris Milli Ktp. 1015/3 sayılı (Mikrofilm nu: R48427) nisap (Sarıca, 2014: 7, 27, 28) da aynı eser olmalıdır.

29.5. *Nişāb-ı Türkī*: Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. Rylands Ü. Ktp. 63 sayılı nüshadan sonraki nüsha olan ve kataloğunda yazarı Molla İla Yar Kıpçak Özbek Atacı olarak gösterilen nüshada (Sarıca, 2014: 25), kataloğunda yazarı Mollā İla Yar Kıpçak Özbek Atacı olarak gösterilen Paris Milli Ktp. 1015/1 sayılı (Mikrofilm nu: R48427) nüshada (Sarıca, 2014: 7, 28) ve Meşhed-Astan-ı Kuds-ı Rezevi Ktp. nr. 3769/1 sayılı nüshada bulunmaktadır.

تنکری خدا ایت بکو کیل بیا

29.6. *Ferheng-i Türkī be Fārsī*: h.12. yüzyılın sonlarında (18. yüzyılın ikinci yarısı) Hindistan'da münşilik yapan Şūfiyu’llāh Yār Tahmas Bēg Han tarafından yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür (Münzevi, 1350: 2003).

29.7. *Mü’eyyedü'l-Fuzalā* (h.925/1519): Muḥammed bin Şeyḫ Lād-ı Dihlevī tarafından yazılan bu eser; Çağatay Türkçesi, Farsça, Arapça madde başlarının Farsça açıklaması biçiminde düzenlenmiştir (Öz, 2010: 317).

29.8. *Kitāb-ı Āmeden* (h.1211/1796): Bazı Çağatay Türkçesi eylemlerin master hâli ve görülen geçmiş zaman ve geniş zaman kipinde çekimli biçimlerinin Farsça karşılıklarını içeren küçük bir sözlüktür (Öz, 2010: 328).

29.9. *Türkī Meşādir*: Adlar, masterlar ve eylem çekimlerini kapsamaktadır (Türkmen, 1985: 483-484). Örnek:

اشلمق: شکستن، اونداماک: آواز دادن، ایلاماق: دریغ داشتن

29.10. *Türkī Meşādir*: Türkçe masterlardan oluşmaktadır (Türkmen, 1985: 484). Örnek:

آپلاماغ: فرو کرفتن، اپماغ: پارچه را ته کردن

29.11. *Luġat-ı Türkî*: Ehlü'd-dîn Türkmen bin Bayram-‘Alî tarafından yazılan bu eserin giriş bölümünde verilen bilgiye göre Baymakların dili kabul edilen Çağatay ve Türkmen lehçesinin sözcüklerini kapsamaktadır (Öz, 2010: 330).

29.12. *Risāle der Luġat-ı Türkî*: Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. İlk beyti şöyledir: (Türkmen, 1985: 480)

بود الله تنکری در جدید و در قدیم اوغان*اتا و الجی تو انبیا را یا رسل میدان

29.13. *Risāle der Luġat-ı Türkî*: Konu tasnifli Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür (Öz, 2010: 331).

29.14. *Lebībü'l-Luġāt-ı Türkî* (لسیب اللغات ترکی): Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. Türkçe eylemler, eylem çekim kuralları, emir biçimi, tamlama ve zamirler gibi dil bilgisi konuları manzum olarak işlenmiştir. Ayrıca at, bitki ve giysi adları gibi ad türlerine yer verilmiştir (Türkmen, 1985: 481). Örnek:

صورت جمال و توردی ماند*سور پرس و سوردی راند

29.15. *Şarf u Nahv ma‘a Luġāt-ı Türkî*: Farsça açıklamalı Çağatay Türkçesi bir dil bilgisi kitabı ve sözlüktür. Bazen Kâşgar, Türkmen ve Nogay Türkçesi lehçelerine özgü çekimli eylemler ve adlar da verilmiştir. Sözlük kısmı Arapça, Farsça ve Türkçe olarak zamirlerle kullanılan edatları, zarfları, kısa cümle örneklerini ve sayıları içermektedir (Öz, 2010: 332).

29.16. *Nişāb-ı Türkî* (Nevşahi, 1390: 9): Pakistan-Lahor, Pencab Üniversitesi Api II 6 sayılı mecmuada yedi tane nisap bulunmaktadır. İkinci nisap Raca Emîr Singh'in yeğeni Ray La‘l Ceymül tarafından yazılmıştır ve başı şöyledir:

تینکری دیدورلار خدای پاکنی*هم یالاواچ صاحب لولاکنی

Altıncı nisap ise Şeyh ‘Abdu'l-Mü'min Mollā Dü-Piyāze tarafından yazılmıştır. Başı şöyledir:

فاعلات فاعلات فاعلات*تینکری و ایزی اوغان اسماء حق ایضاً بیات

29.17. *Tuḥfetü't-Ṭālibīn*: Ḥayāt-'Alī Dihlevī tarafından yazılmış Çağatay Türkçesi dil bilgisi ve sözlük kitabıdır. Farsça olan uzun girişinde türlü Türk boyları, bunların arasındaki farklar, çeşitli Türk lehçeleri ve ağızları anlatılmaktadır (Öz, 2010: 334).

29.18. *Ferheng-i İskenderī*: Eserin başındaki Farsça ön söze göre 1489-1512 tarihleri arasında tahta çıkan İskender bin Behlül Şāh'a atfedilmiştir. Türkçe sözcüklerin Farsça karşılıkları verilmiştir. Örn. Ökünç: Pişmanlık (Türkmen, 1985: 486).

29.19. *Luğat-ı Rızāyī*: Muḥammed Rızā Şaşı tarafından yazılan Farsça-Çağatay Türkçesi bir sözlüktür. Tacikistan Firdevsi Ktp. nr.811'de nüshası bulunmaktadır (Sarıca, 2014: 23).

3. Çağatay Türkçesi Sözlükleri Üzerinde Yapılan Çalışmalara Genel Bir Bakış

Çağatay Türkçesi alanı çalışmalarını Çağatay Türk Edebiyatı, Çağatay Türk Dil bilgisi, Çağatay Türkçesi Söz Varlığı, Çağatay Türkçesi Sözlükleri gibi başlıklar altında toplamak olanaklıdır; ancak burada sadece konumuzla ilgili olan Çağatay Türkçesi sözlükleri üzerinde yapılan çalışmalara oluşum tarihi sırasına göre yer verilecektir. Her ne kadar Çağatay Türkçesi söz varlığı çalışmaları ve Çağatay Türkçesi eserlerinin metin sözlüklerini de bu listeye eklemek mümkün ise de listeyi kısa tutmak adına burada vermiş olduğumuz çalışmalar doğrudan doğruya Çağatay Türkçesi sözlükleri ya da bu sözlüklerden söz eden veya onlar üzerinde yapılmış olan çalışmaları kapsamaktadır. Sırf Çağatay Türkçesi sözlüğü olmasa da Çağatay Türkçesi sözlerine yer veren bazı önemli sözlüklere de yer verilmiştir. Çağatay Türkçesi sözlükleri üzerinde yapılan çalışmalar hiç kuşkusuz ulaşabildiğimiz bu eserlerle sınırlı değildir.

(1820). *Calcuttaer Wörterbuch der Dschagataischen Sprache*. Calcutta.

'Abdu'r-Raḥīm (1825). *Luğat-ı Fazlu'llāh Ḥan (Luğat-i Türkī)*. Calcutta.

Vambéry, Armin. (1862). *Abuska Csagatajtörök Szogyűjtemeny* [Abuşka Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi]. Pest: Macar İlimler Akademisi Yay.

Vambéry, Herrmann. (1867). *Çagataische Sprachstudien* [Çağatayca Dil Araştırmaları]. Leipzig.

Veliaminof-Zernof, V. (1869). *Dictionnaire Djaghatai-Turc=el-Lugat al-Nevaiyye va al-İstişhadat al-Çağataiyye*. Petersburg.

Pavet De Courteille, Par M. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental* [Doğu Türkçesi Sözlüğü]. Paris.

Budagov, Lazar. (1869-1871). *Sravnitelny Slovar Turetsko Tatarskix Nareçiy*. cilt 1-2, Peterburg.

Zenker, Jules Theodore. (1866-1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch (Dictionnaire Turc-Arabe-Persan)*. cilt 1-2, Leipzig.

- Şeyh Süleyman Efendi. (1298). *Lügat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani*. cilt 1, İstanbul: Mehran Matbaası.
- Şemseddin Sami. (1317). *Ḳāmūs-ı Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası.
- Kunos, I. (1902). *Šejx Sülejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest.
- Hartmann, Martin. (1902). *Čagahataisches, Die Grammatik Uss-i Lisân-i Turkî Des Mehemmed Sâdiq*. Heidelberg.
- Thury, Jozsef. (1903). *A "Behdset-ül-Lugat" Czimü Csagataj Szotar*, Budapest.
- Thury Jozsef. (1904). "Az Abuşka Lügati Czimü Csagataj Szotar", *Keleti Szemle V*, Budapest, s. 1-21.
- Thury, Jozef. (1906). "Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler". çev. Ragıp Hulusi, *Milli Tetebbular Mecmuası (Müdür: Fuad Köprülü)*, cilt 1, sayı 2, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1331 (1915), s. 207-233.
- Ross, E. Denison. (1910). *The Mebâni'l-Lughat Being a Grammar of The Turki Language By Mirza Mehdi Khan Esterabadi*. Calcutta: Bibliotheca Indica.
- Radloff, W. W. (1893-1911). *Opit Slovarya Tyurkskix Nareçiy: Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*. cilt 1-4, Petersburg.
- Zâhiri, A. (1927). "Kélür-Nâme". *Ma'arif ve Okutğucu Curnalı*, yıl 3, sayı 9-10, Taşkent, s. 33-34.
- Romaskeviç, A. A. (1934). "Yeni Çağatay-Fars Lügati". çev. Aptullahoğlu Hasan, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 4, İstanbul, s. 281-293.
- Kadri, Hüseyin Kazım. (1927-1945). *Türk Lügati*. cilt 1-4, İstanbul.
- Eckmann, Janos. (1942-1947). "Mîrzâ Mehdîs Darstellung Der Tschagataischen Sprache". *Bibliotheca Orientalis Hungarica V*, Budapest, s. 156-222.
- Atalay, Besim. (1950). *Mirzâ Mehdi Mehmet Han Seng-lâh: Lugat-i Nevai*. Tıpkıbasım, TDK Yay., İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Eren, Hasan. (1950). "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar". *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, cilt 8, sayı 1-2, Ankara, s. 145-163.
- Şemsiyev, Parsa, İbrahimov, Sabircan. (1953). *Uzbek Klassik Edebiyati Üçün Kıskaçça Lugat*. Taşkent.
- Menges, Karl Heinrich. (1956). "Das Čagatajische İn Der Persischen Darstellung Von Mirzâ Mehdi Xan". *Akademie Der Wissenschaften Und Der Literatur (Mainz)*, Abhandlungen Der Geistes- Und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang, sayı 9, Wiesbaden, s. 627-739.
- Clauson, Sir Gerard. (1960). *Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân*. London.
- Eckmann, Janos. (1960). "Mirza Mehdi'nin Senglah Adlı Çağatayca Sözlüğü". *VIII. Türk Dil Kurultayı 1957*, Ankara, s. 37-40.
- Borovkov, A. K. (1960). "Leksikografiçeskaya Traditsiya ve Slovaryah Çağatayskogo yazıka". *Leksikografiçeskiy Sbornik*, IV. Tom, Moskova, s. 151-162.
- Borovkov, A. K. (1961). *Bedâ'i' Al-Luğat: Slovar Ṭâli' İmânî Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azil.
- Borovkov, A. K. (1961). "Zur Geschichte der Wörterbücher des Čagatajischen". *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg*, cilt 9, s. 1357-1362.

- Züferov, S. (1961). “Kelürname”. *Özbek Tili ve Edebiyatı Meseleleri*, sayı 3, Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, s. 76-77.
- Gandjei, T. (1961). “Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Gerard Clauson; Muḥammad Mahdī Xān”. *Bulletin of the School of Oriental ad African Studies, University of London*, Vol. 24, No. 2, pp. 364-365.
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund.
- Ayyubi, N. Akmal. (1965). “Önemli Bir Türkçe Sözlük [Kitab-ı Arabî ve Farisî ve Türkî (Çağatay Türkçesi)]”. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yay., s. 65-101.
- Atalay, Besim. (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Şemsiyev, Parsa, İbrahimov, Sabircan. (1972). *Ali Şer Nevaiy Asarlari Lugati*. Taşkent.
- İbragimova, A. (1982). *Muhammed Yakub Çingi: Kelür-Name*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Rahmanov, V. (1983). *Uzbek Klassik Edebiyatı Asarlari Üçün Kıskaçça Lugat*. Taşkent.
- Caferoğlu, Ahmet. (1984). “Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri”. *Türk Dili Tarihi*, cilt 2, İstanbul, Enderun Yay., s. 195-229.
- Fazilov, Ergaş. (1983-1985). *Ali Şer Nevaiy Asarlari Tilining İzahli Lugati*. cilt 1-4, Taşkent.
- Sertkaya, Osman Fikri. (1988). “Abuşka Lugati”. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay., s. 312-314.
- Mazhar, Muhammed Selim. (ş.1367). “Azferî”. *Däiretü'l-ma'arif-i Büzürg-i İslamî*, cilt 9, Tahran: Merkez-i Däiretü'l-ma'arif-i Büzürg-i İslami Yay., s. 336-337.
- Yüce, Nuri. (1992). “Bedâiyu'l-Lugat”. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay., s. 297.
- Hasanov, Batırbek. (1993). *Nevaiy Asarlari Üçün Kıskaçça Lugat*. Taşkent.
- Ross, E. Denison. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. çev. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: TDK Yay.
- Durgut, Hüseyin. (1995). “Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu”. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne.
- Hıyavi, Revşen. (ş.1374). *Senglaḥ: Mîrzâ Mehdî Esterâbâdî*. Tahran: Neşr-i Merkez Yay.
- Özkan, Fatma. (1996). “Nevayî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, s. 198-243.
- Selamzade, Taki. (ş.1376). “Senglaḥ Sözlüğü Hakkında”. *Varlık Dergisi*, sayı 107, Tahran, s.87-90.
- Ölmez, Zuhâl Kargı. (1998). “Çağatayca Sözlükler”. *Kebikeç*, sayı 6, s. 137-144.
- İlker, Ayşe. (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük İsimsiz Bir Sözlük: İmes Sözlüğü*. Manisa.
- Canbayev, Şükür. (1999). “Lügat-ı Etrakiye”. çev. Naciye Yıldız, *Bilge Dergisi*, sayı 22, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, s. 33-34.
- Toparlı, Recep. (2000). *Ahmed Vefik Paşa: Lehce-i Osmânî*. Ankara: TDK Yay.
- Safa, Zebihullah. (ş.1378). *Tarih-i Edebiyat Der İran*. cilt 1-5, Tahran: Firdevs Yay.

- Caferoğlu, Ahmet. (2002). "Altın-Orda (Altın-Ordu) Türk İlleri ve Çağatay Türkçesi, Gelişmesi, Kaynakları ve Karakteri". *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yay., s. 777-795.
- Bahāwudūn, Muḥemmet-Tursun v.d. (2002). *Çağatay Tilinin İzahlık Lugati*. cilt 1-2, Urumçi: Şincañg Halk Neşriyatı.
- Güzeldir, Muḥarrem. (2002). "Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)". *Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum.
- Kocaoğlu, Timur. (2002). "Mançu Sarayındaki Beş Dilli Türkçe Sözlük: Wu Ti Ch'ing Wen Chien". *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 11, s. 139-149.
- Demirci, Jale. (2003). "Azerbaycan Sahasında Yazılmış Olan Çağatay Türkçesi Sözlükleri". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-2003, Mustafa Canpolat Armağanı*, Yay. Aysu Ata, Mehmet Ölmez, Ankara, s. 57-64.
- Kaçalin, Mustafa. (2003). "Abuşka Sözlüğü Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, sayı 13, İstanbul, s. 23-28.
- Ölmez, Mehmet. (2003). "Lugat-i Çağatay'ın Tıpkıbasımı ve 2003'te Yitirdiğimiz Türkologlar Dolayısıyla". *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, sayı 13, İstanbul, s. 5-6.
- Nasiri, Muhammed Rıza (Editor). (ş.1384). "Mehdi". *Eseraferinan*, cilt 1, Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir, s. 236.
- Paçacıoğlu, Burhan. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Yay.
- Toparlı, Recep; Iğın, Ali. (2006). *Mehmet Sadık: Üss-i Lisân-ı Türkî*. Ankara: TDK Yay.
- Aslanov, Vakif İ. (2006). *Muḥammed Taḳî Karaḳoyunlu: Ferheng-i Türkî Lüğeti*, Bakı.
- Çağbayır, Yaşar. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. cilt 1-5, İstanbul: Ötüken Yay.
- Benedek, Péri. (2007). "Kakşal. Egy szó Fethali Kacar Kazvîni Behcet ül-Lugat Cîmü Szótárából És Ami Körülötte Van". *Keletkutató*, s. 27-37.
- Erbay, Fatih. (2008). "W. Radloff'un 'Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi". *Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya; Erbay, Fatih. (2011). *W. Radloff'un Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Aybil Yay.
- Sugahara, Mutsumi. (2008). "Sanglâx Lugatindeki Kurmacalar". çev. Manami Koyano, Mustafa S. Kaçalin, *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt 18, İstanbul, s. 393-411.
- Ariz, Erkin. (2008). "Çağatay Yazı Dilinin Sözcük Varlığı Üzerine Bir Deneme". *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt 18, İstanbul, s. 437-469.
- Kaçalin, Mustafa S. (2009). "Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî Üzerine". *Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, 18-20 Mayıs 2009, Türkistan, s. 106-117.
- Kültürel, Zuhâl. (2009). "Karakoyunlu Muhammedtağı ve Ferheng-i Türkî Lugati". *Turkish Studies*, cilt 4, sayı 4, s. 790-796.
- Öbek, Ali İhsan. (2009). "Tarihî Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası: [Büyük] Türk Lügati". *Turkish Studies*, cilt 4, sayı 4, s. 845-855.

- Poppe, N. N. (2009). *Zemahşeri Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. çev. Mustafa S. Kaçalın, Ankara: TDK Yay.
- Topaloğlu, Ahmet, Kaçalın, Mustafa S. (2009). “Sözlük/Türkçe-Çağatay Türkçesi”. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay., s. 402-404.
- Sadık, Hüseyin Muhammedzade. (ş.1388). *Hakīm Muhammed Hoyī: Hülāşa-yı ‘Abbāsī*. Tebriz: Yaran Yay.
- Caferi Mezheb, Muhsin. (ş.1389). “Esterābādī”. *Dāiretü'l-ma‘ārif-i Büzürg-i İslami*, cilt 8, Tahran: Merkez-i Dāiretü'l-ma‘ārif-i Büzürg-i İslami Yay., s. 182-184.
- Eminoğlu, Emin. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Sivas: Asitan Yay.
- Khaze Shahgoli, Nasser. (2010). “‘Abdu'l-Cemīl Bin Muhammed Rızā e'n-Naşıri e't-Ṭūsī Kitāb-ı Türkī (1b-16a ve 167a-173b)”. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Zabeti, Nasrin. (2010). “Muhammed Bin ‘Abdu’s-şabūr-ı Hoyī, Hülāşa-yı ‘Abbāsī”. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Öz, Yusuf. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: TDK Yay.
- Eminoğlu, Emin. (2011). “Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafīd Efendi'nin Galatāt Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler”. *Turkish Studies*, cilt 6, sayı 1, s. 996-1012.
- Kaçalın, Mustafa. (2011). *Niyāzi: Nevāyī'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevāiyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağātāiyye)*. Ankara: TDK Yay.
- Kara, Funda. (2011). *Muhammed Ya'küb-ı Çingī: Zebān-ı Türkī (Kélür-Nāme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Arslan, Tolga. (2012). “Kaçalın, Mustafa S., Niyāzi Nevāyī'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Luğātu'n-Nevāiyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağātāiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, 1111 s.+190 varak, ISBN 978-975-16-2380-5”. *Gazi Üniversitesi Dil Araştırmaları Dergisi*, sayı 10, s. 209-215.
- Üşenmez, Emek. (2012). “Özbek Türkolog Berdak Yusuf ve Sözlük Çalışmaları”. *Turkish Studies*, cilt 7, sayı 4, s. 3181-3188.
- Cihani, Hasah Abdullahi. (ş.1392). *Ferhang-i Çağatayî-Farsî: Eser-i Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari*. Tebriz: Denizçin Yay.
- Kuş, Bahri. (2013). “Funda Kara ve Zebān-ı Türkî (Kélür-Nāme) İnceleme-Metin-Dizin Adlı Eseri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 2/1, s. 296-301.
- Ünlü, Suat. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- Sarıca, Bedri. (2014). *Çağatayca-Farsça Manzûm Bir Lügat: Nisâb-ı Türkî*. Ankara: Grafiker.
- Cihani, Hasah Abdullahi. (2014). *Ferhang-i Çağatayî-Farsî: Eser-i Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari*. Tebriz: Denizçin Yay.
- Cevadi, Hüseyin, Floor, Willem, Kaçalın, Mustafa S. (2014). *Ferheng-i Naşiri: Türkî-yi Çağatayî, Rūmî, Kızilbaşî, Rūsî ve Kalmağî be Farsî: Muhammed Rızā ve ‘Abdu'l-Cemīl Naşiri*. Tahran: Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami ve Tebriz: Aydın Yay.

Rahimi, Musa. (2014). “18. Yüzyılın İlk Yarısında Hindistan Sahasında Yazılmış Olan Karakoyunlu Muhammed Taki'nin Ferheng-i Türki'si Üzerine”. *MTAD Dergisi*, cilt 11, sayı 1, s. 1-4.

Sadik, Hüseyin Muhammedzade. (2015). *Senglâh*. Tebriz: Ahter Yay.

Dervişani, Ali. (2015). “Berresî ve Mu‘arrifî-yi Nüşa-yı Miftâhu'l-Luğat: Muḥammed bin Ziyâ' u'd-dīn Hüseynî-yi Ferâğî”. *Peyâm-ı Bahāristān Dergisi*, sayı 25, s. 77-88.

Burada yukarıdaki çalışmaların konusu olan bazı sözlükler üzerinde durmak istiyoruz:

1. Ayyubi, N. Akmal. (1965). “Önemli Bir Türkçe Sözlük [Kitab-ı Arabî ve Farsî ve Türkî (Çağatay Türkçesi)]”. *TDA Y-Belleten*, Ankara: TDK Yay., s. 65-101.

Bu çalışmada 16. yüzyılda Hindistan'da yazıldığı sanılan ve Hindistan'ın Aligarh Üniversitesi'nin Mevlânâ Abul Kalam Azad kitaplığında 1037/10 sayıda bulunan *Kitâb-ı Arabî ve Farsî ve Türkî* adlı el yazması sözlükten örnekler verilmiştir. Bu sözlükte Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi sözcükleri kitap, bap ve fasıl yöntemi üzerine düzenlenmiş olup her bölüm Arapça, Farsça ve Türkçe guruplara ayrılmış ve anlamlar Farsça olarak açıklanmıştır (Ayyubi, 1965: 65-66).

Ayyubi'nin adını tespit edemediği bu sözlük, daha önceden de üzerinde durduğumuz *Mü'eyyedü'l-Fuzalâ* sözlüğüdür.

2. ROSS, E. Denison. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. çev. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: TDK Yay.

E. Denison Ross'un 1909'da Kalküta'da yayımladığı bu çalışmada British Museum'da biricik nüshası bulunan Mançuca-Moğolca-Tibetçe-Doğu Türkçesi-Çince beş dilli sözlüğün kuş adları bölümündeki (30. bölüm) listenin Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi), Mançuca ve Çince kısmı verilmiştir (Ross, 1994: XI-XVIII).

3. Özkan, Fatma. (1996). “Nevayi Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu's-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, s. 198-243.

Bu çalışmada 17. yüzyılda istinsah edildiği sanılan ve Polonya'nın Wroslav Üniversitesi Kütüphanesi'nin Şark yazmaları bölümünde S. 69. I. 92 numarada kayıtlı bulunan el yazması bir mecmuanın 27a-43b sayfalarında yer alan *Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu's-Şu'arâ Mevlânâ*

Nevāyī adlı Çağatay Türkçesi-Eski Anadolu Türkçesi sözlüğünün bilimsel yayını yapılmıştır. Nevāyī'nin yapıtlarının anlaşılması amacıyla yazılan bu sözlük, çekimli adlar ve çekimli eylemlerden oluşmaktadır (Özkan, 1996: 199-201).

4. İlker, Ayşe. (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük İsimli Bir Sözlük: İmes Sözlüğü*. Manisa.

Bu çalışmada 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın başlarında istinsah edildiği sanılan ve Manisa İl Halk Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde 5819 numarada kayıtlı bulunan bir mecmuanın içinde yer alan Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi sözlüğünün bilimsel yayını yapılmıştır. İsimli olan bu sözlüğün ilk maddesini İmes sözcüğü oluşturmaktadır (İlker, 1998: 2-4).

5. Kocaoğlu, Timur. (2002). “Mançu Sarayındaki Beş Dilli Türkçe Sözlük: Wu Ti Ch’ing Wen Chien”. *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 11, s. 139-149.

Bu çalışmayla tanıtılan sözlük, 18. yüzyılda Çin'deki Mançu asıllı Çing sülalesinden Çien-lung saltanatı (1736-1796) döneminde 1790-1796 arasında Wu Ti Ch’ing Wen Chien (Beş Dilli Çing Sülalesi Sözlüğü) adıyla Mançu-Çin-Moğol-Tibet-Türk olarak hazırlanmıştır. Pekin-Eski Saray Kütüphanesinde iki, Londra-British Museum'da bir nüshası olan bu sözlüğün üzerinde Japonya, Çin ve Londra'da çalışmalar yapılmıştır. Bu sözlükte her dildeki 18671 sözcük 370 değişik konuda toplanmıştır. Türkçe sözcükler hem Arap hem de Mançu (Eski Uygur) abecesiyle yazılmıştır. Bu sözlükteki yazım ve buna bağlı ses yapısı Çağatay dönemi Türk yazı dilinin Doğu Türkistan'daki biçimidir (Kocaoğlu, 2002: 139-144).

6. POPPE, N. N. (2009). *Zemahşeri Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. çev. Mustafa S. Kaçalın, Ankara: TDK Yay.

Bu çalışma N. N. Poppe'nin *Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-adab Çaşt I-II* adlı eserinin sözlük kısmının çevirisidir. Yazması Buhara, İbn-i Sina kütüphanesinde bulunmaktadır. Zemahşeri'nin *Muḳaddimetü'l-Edeb'inin* Şuşter nüshası daha önceden Nuri Yüce tarafından Harezmi Türkçesi metni olarak yayımlanmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Çağatay Türkçesi sözlükleri üzerinde yapılan çalışmalara oluşum tarihi sırasına göre yer verilmiştir. Her ne kadar Çağatay Türkçesi söz varlığı çalışmaları ve Çağatay Türkçesi eserlerinin metin sözlüklerini de bu listeye eklemek mümkün ise de listeyi kısa tutmak adına burada vermiş olduğumuz çalışmalar doğrudan doğruya Çağatay Türkçesi sözlükleri ya da bu sözlüklerden söz eden veya onlar üzerinde yapılmış olan çalışmaları kapsamaktadır. Sırf Çağatay Türkçesi sözlüğü olmasa da Çağatay Türkçesi sözlerine yer veren bazı önemli sözlüklere de yer verilmiştir. Çağatay Türkçesi sözlükleri üzerinde yapılan çalışmalar hiç kuşkusuz ulaşabildiğimiz bu eserlerle sınırlı değildir.

Kısaltmalar

AŞ	Kaçalin, Mustafa, <i>Niyâzi: Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağātâiyye)</i> , TDK, Ankara 2011.
bk.	Bakınız
BL	Borovkov, A. K., <i>Bedâ'i' Al-Luğat: Slovar Tâli' İmânî Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi</i> , Akademiya Nauk SSSR İstitut Narodov Azil, Moskova 1961.
h.	hicri
haz.	yayına hazırlayan
hük.	hüküm sürdüğü tarih
Ktp.	Kütüphanesi
LE	Luğat-ı Etrâkiyye
nr.	numara
öl.	ölümü
Örn.	örneğin
s.	sayfa
SG	Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî, <i>Senglâh</i> , İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması.
ş.	şemsi
TDK	Türk Dil Kurumu
Ü.	Üniversitesi
vs.	ve saire
Yay.	yayınları

Kaynaklar

ATALAY, B. (1950). *Mîrzâ Mehdî Mehmet Han Seng-lâh: Luğat-i Nevai*. Tıpkıbasım, TDK, İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.

- AYYUBİ, N. A. (1965). “Önemli Bir Türkçe Sözlük [Kitab-ı Arabî ve Farisî ve Türkî (Çağatay Türkçesi)]”. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, s. 65-101.
- BİLKAN, A. F. (1996). “Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 532, Ankara: TDK, s. 1096-1104.
- BOROVKOV, A. K. (1961). *Bedā’i’ Al-Luğat: Slovar Ṭālī’ İmānī Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR İstitut Narodov Azil. **BL**
- BUDAGOV, L. (1869-1871). *Sravnitelnyy Slovar Turetsko Tatarskix Nareçiy*. cilt 1-2, Peterburg. **Budagov**
- CAFEROĞLU, A. (1984). “Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri”. *Türk Dili Tarihi*, cilt 2, İstanbul: Enderun, s. 195-229.
- CLAUSON, Sir G. (1960). *Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān*. London.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. cilt 1-5, İstanbul: Ötüken.
- DERVİŞANİ, A. (2015). “Berresî ve Mu‘arrifî-yi Nüşa-yı Miftāhu'l-Luğat: Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Hüseyinî-yi Ferāğī”. *Peyām-ı Bahāristān Dergisi*, sayı 25, s. 77-88.
- DOHSSON, M. (1924). *Moğol Tarihi*. çev. Mustafa Rahmi, İstanbul: Matbaa-yı Amire.
- ECKMANN, J. (1958). “Çağatay Dili Hakkında Notlar”. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, s. 115-126.
- ECKMANN, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç, 5. baskı, İstanbul: Kesit.
- ERBAY, F. (2008). *W. Radloff'un 'Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERCİLASUN, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (5. baskı). Ankara: Akçağ.
- EREN, H. (1950). “Çağatay Lüगतleri Hakkında Notlar”. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, cilt 8, sayı 1-2, Ankara, s. 145-163.
- Fazlu'llāh Ḥan ‘Amūzāde-yi Seyf Ḥan. *Fazlu'llāh Ḥan Luğatı*. Tahran-Melik Milli Ktp., nr. 379/1 el yazması.
- Feth-‘Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī. *Behcetü'l-Luğat*. İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1836 el yazması.
- Feth-‘Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī. *Etrākiyye*. İran-Tahran Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. B-150 el yazması.
- Feth-‘Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī. *Lüगत-ı Etrākiyye*. İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1835 el yazması.
- Feth-‘Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī. *Meḳālīd-i Türkiyye*. İran-Kum-Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp., nr. 4343 el yazması.
- Feth-‘Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī. *Meḳālīd-i Türkiyye*. İran-Tahran Melik Milli Ktp., nr. 396/1 el yazması.
- Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yı Kitabhane-yi Raca Mahmud-Abad-ı Lucknow*. Merkez-i Tahkikat-ı Farsi-yi Rayzeni-yi Ferhengi-yi Sifaret-i Cumhuri-yi İslami-yi İran, t.y.
- Gülçin-i Maani, Ahmed, İrfaniyan, Gulamali (ş.1372). *Fihrist-i Kütüb-i Hattı-yı Kitabhane-yi Merkezi-yi Astan-ı Kuds-ı Razavi*. cilt 13, Meşhed: Kitabhane-yi Merkezi-yi Astan-ı Kuds-ı Razavi.
- GÜZELDİR, M. (2002). *Abuşka Lüğatı (Giriş-Metin-İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ḥakīm Muḥammed Ḥoyī. *Ḥulāşa-yı ‘Abbāsī*. Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 5693 el yazması.
- Ḥakīm Muḥammed Ḥoyī. *Ḥulāşa-yı ‘Abbāsī*. Tahran-Meclis Ktp., nr. 855 (Sebt nr. 13670) el yazması.

- Hiyavi, Revşen (ş.1374). *Senglāh: Mīrzā Mehdī Esterābādī*. Tahran: Neşr-i Merkez.
- İLKER, A. (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük İsimli Bir Sözlük: İmes Sözlüğü*. Manisa.
- KAÇALİN, M. (2003). "Abuşka Sözlüğü Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, sayı 13, İstanbul, s. 23-28.
- KAÇALİN, M. (2011). *Niyāzi: Nevāyī'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Lugātu'n-Nevāiyye ve'l-İstiḥādātu'l-Çağātāiyye)*. Ankara: TDK. **AŞ**
- KADRİ, Hüseyin Kazım (1927-1945). *Türk Lügati*. cilt 1-4, İstanbul.
- KARA, F. (2011). *Muḥammed Ya'kūb-ı Çiṅgī: Zebān-ı Türkī (Kélür-Nāme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen.
- Khaze Shahgoli, Nasser (2010). 'Abdu'l-Cemīl Bin Muḥammed Rizā e'n-Naṣīrī e'ṭ-Ṭūsī Kitāb-ı Türkī (1b-16a ve 167a-173b). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÖPRÜLÜ, F. (1945). "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul: MEB, s. 270-323.
- LESSİNG, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. cilt 1-2, çev. Günay Karaağaç, Ankara: TDK. **Moğ-Les**
- MİRNIYA, A. (ş.1369). *İlha ve Tayifeha-yı Eşayeri-yi Horasan*. Meşhed: Nesl-i Daniş.
- Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī. *Senglāh*. İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. **SG**
- Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī. *Senglāh*. Kum-Feyziye Medresesi Ktp., nr.10/2 el yazması.
- Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī. *Senglāh*. Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 4919 el yazması.
- Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī. *Senglāh*. Tahran-Meclis Ktp., nr. 860 (Sebt nr. 14120) el yazması.
- MÜNZEVİ, A. (ş.1350). *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yı Frasi*. cilt 3, Tahran: Müessese-yi Ferhengi-yi Mıntikai.
- MÜTTAKİ, H. (ş.1381). *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yı Türki-yi Kitabhane-yi Büzürg-i Hazret-i Ayetullahu'l-Uzma Meraşi-yi Necefî*. cilt 1, Kum: Kitabhane-yi Büzürg-i Hazret-i Ayetullahu'l-Uzma Meraşi-yi Necefî (Gencine-yi Cihani-yi Mahtutat-ı İslamî).
- Naṣīrī, Abdu'l-Cemīl. *Kitāb-ı Türkī*. Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 8336 el yazması.
- NEVŞAHİ, A. (ş.1362/1983). *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yı Farsi-yi Müze-yi Milli-yi Pakistan*. İslamabad: Merkez-i Tahkikat-ı Farsi-yi İran ve Pakistan.
- NEVŞAHİ, A. (ş.1390). *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yı Farsi-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-ı Pencab-ı Lahur*. cilt 1, Tahran: Merkez-i Pejuhişi-yi Miras-ı Mektub.
- ÖZ, Y. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, F. (1996). "Nevayî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyān-ı İstilhāt-ı Emlahu'ş-Şu'arā Mevlānā Nevāyî". *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, s. 198-243.
- PAÇACIOĞLU, B. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro.
- RAHİMİ, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- RAHİMİ, F. (2017). "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri". *Teke Dergisi*, sayı 6/4.
- Pavet De Courteille, Par M. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental* [Doğu Türkçesi Sözlüğü]. Paris. **Pavet**

- RİEU, C. (1978). *Catalogue of The Turkish Manuscripts in The British Museum*. Osnabrück: Otto Zeller Verlag.
- ROMASKEVİÇ, A. A. (1934). “Yeni Çağatay-Fars Lügati”. çev. Aptullahoğlu Hasan, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 4, İstanbul, s. 281-293.
- ROSS, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. çev. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: TDK.
- SADİK, H. M. (ş.1388). *Hakīm Muhammed Hoyī: Hulāşa-yı ‘Abbāsī*. Tebriz: Yaran.
- SAFA, Z. (ş.1372). *Tarih-i Edebiyat Der İran*. cilt 5/1, Tahran: Firdevs.
- SARICA, B. (2014). *Çağatayca-Farsça manzûm bir Lûgat Nisâb-ı Türkî*. Ankara: Grafiker.
- SUGAHARA, M. (2008). “Sanglâx Lugatindeki Kurmacalar”. çev. Manami Koyano, Mustafa S. Kaçalın, *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt 18, İstanbul, s. 393-411.
- Şemseddin Sami. (1317). *Ķāmūs-ı Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası. **Sami**
- Şeyh Süleyman Efendi. (1298). *Lûgat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani*. cilt 1, İstanbul: Mehran Matbaası.
- TDK. (2009). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK. **Tr.Tr**
- TERBİYET, M. A. (ş.1378). *Danışmend-ı Azerbaycan*. haz. Gulamriza Tabatabai Mecc, Tebriz: Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vizaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami.
- THURY, J. (1906). “Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler”. çev. Ragıp Hulusi, *Milli Tetebbular Mecmuası (Müdür: Fuad Köprülü)*, cilt 1, sayı 2, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1331 (1915), s. 207-233.
- THURY, J. (1903). *A “Behdset-ül-Lugat” Czimü Csagataj Szotar*. Budapest.
- THURY, J. (1903). *Behçet-ül-Lugat Adlı Çağatay Lügati*. çev. Hüseyin Namık Orkun, TDK Ktp., nr. Etüt/64 ve Etüt/64-a.
- TOPARLI, R. ve ILGIN, A. (2006). *Mehmet Sadık: Üss-i Lisân-ı Türkî*. Ankara: TDK.
- TÜRKMEN, E. (1985). “Hindistan Kütüphanelerinde Bazı Türkçe Yazma Eserler”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, cilt 23, s. 479-499.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- VAMBERY, A. (1862). *Abuska Csagatajtörök Szogyüjtemeny* [Abuşka Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi]. Pest: Macar İlimler Akademisi.
- VAMBERY, H. (1867). *Çagataische Sprachstudien* [Çağatayca Dil Araştırmaları]. Leipzig.
- ZABETİ, N. (2010). *Muhammed Bin ‘Abdu’s-şabûr-ı Hoyī, Hulāşa-ı ‘Abbāsī*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ZENKER, J. T. (1866-1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch (Dictionnaire Turc-Arabe-Persan)*. cilt 1-2, Leipzig.